

İKTİSAT, SİYASET, DEVLET ÜZERİNE YAZILAR

Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan

el deneyimini yansıtmaktadır. Ancak, geliştiği coğrafi
ve tarihi aşmış ve evrensel nitelikli bir değer
nüştür. Çünkü özgürlük insan için tarihsel anlamda da
amaç olmuştur, güvensel bir amaç
zelliğini sürdürmekte evrensel anlamda
iliği bulunan, her şeyin geçerlilik
n bir siyaset bilimi değildir. Çünkü
et kuramı deyimlenmiş bir kavram olarak
sılan bir kavramdır.

İKTİSAT, SİYASET, DEVLET ÜZERİNE YAZILAR

Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan

Yayına Hazırlayanlar: BURAK ÜLMAN / İSMET AKÇA

Bağlam Yayınları 264
Armağan / 3
ISBN 975-8803-55-7

İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar
Prof. Dr. Kemâli Saybaşı'ya Armağan
Yayına Hazırlayanlar: Burak Ülman – İsmet Akça

© Bağlam Yayıncılık

Birinci Basım: Mart 2006
Kitap Tasarımı: Canan Suner

Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık
Litros Yolu II. Matbaacılar Sitesi Topkapı / İstanbul

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 – 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

İÇİNDEKİLER

Fulya ATACAN

Tanıdığım Kemâli Saybaşı 9

Nermin SAYBAŞILI

Özgeçmiş..... 17

İsmet AKÇA - Burak ÜLMAN

Giriş 17

Galip L. YALMAN

Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya..... 35

Ümit AKÇAY - Mehmet TÜRKAY

Neoliberalizm'den Kalkınmacı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikimi
Sürecindeki Yeri Üzerine 49

Murat METİNSOY

Gündelik Yaşam'da Sınıf Mücadelesi ve Direniş: Türkiye'de İkinci Dünya
Savaşı Sonrası Sosyal Politika Alanındaki Gelişmelerde İşçi Sınıfı'nın Rolü ... 67

Emrah GÖKER

Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde
Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967 107

Fuat ERCAN - Ş. Gürçağ TUNA

İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış 141

A. Raşit KAYA

Devlet, Sermaye ve Medya 173 ✓

Pınar BEDİRHANOĞLU

Yolsuzluk, Yeni Sağın Hegemonya Mücadelesi ve Devletin Dönüşümü ... 187

Harun ÖNDER - Fikret ŞENSES

Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluk Düşüncesi 199 ✓

GÜNDELİK YAŞAM'DA SINIF MÜCADELESİ VE DİRENİŞ: TÜRKİYE'DE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI SOSYAL POLİTİKA ALANINDAKİ GELİŞMELERDE İŞÇİ SINIFI'NIN ROLÜ

Murat Metinsoy

I

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Türkiye sosyal politika alanında kurumsal ve yasal düzeyde önemli gelişmelere şahit oldu. 1936 İş Kanunu'nun uygulanmasına ilişkin olarak çıkarılması gereken yönetmelik ve tüzükler, devletin çalışma ilişkileri alanına yönelik örgütlenmesi, sosyal güvenlik uygulamaları, asgari ücret uygulaması İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gerçekleştirildi. 22 Haziran 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulması, sosyal politika alanında kurumsallaşma ve örgütlenme yolundaki en önemli adımlardan biri oldu. 9 Temmuz 1945'te kabul edilen ve 1 Ocak 1946 tarihinde yürürlüğe giren 4792 sayılı kanunla, bugünkü SSK'nın temeli olan İşçi Sigortaları Kurumu kuruldu. 27 Haziran 1945 tarihinde 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Hakkında Kanun kabul edildi. Sosyal hak ve özgürlükler alanındaki yasal ilerlemeler 1946'dan sonra hızlanarak sürdü. Bu çerçevede, 5 Haziran 1946 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu ve 20 Şubat 1947 tarihli 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu ile işçi sınıfının sendikal örgütlenmesi önündeki engeller formel anlamda da olsa kaldırıldı. 21 Ocak 1946 tarihli 4837 sayılı İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la İş ve İşçi Bulma Kurumu kuruldu.¹

Yukarıda belirtilen sosyal politikaya dair yasal düzenlemeler ve kurumsallaşma sürecinin toplumsal, tarihsel ve sınıfsal analizi henüz yapılmadı. Bu gelişmeler sosyal bilimciler ve tarihçiler tarafından daha ziyade dış politika alanındaki gelişmelere referansla açıklandı. Savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmelerin ardındaki temel itici gücün, Türkiye'nin savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği'ne karşı Batı Bloğu ile bütünleşme politikası doğrultusunda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) mevzuatına uyum sağlama zorunluluğu olduğu öne sürüldü. Savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmelerin nedenleri yorumlanırken vurgulanan diğer bir etmen de devletçi ekonomik politikalar sonucundaki sanayileşmenin ve işçileşmenin yarattığı ihtiyaçlar oldu. Buna göre, tek parti yıllarındaki sanayileşme sonucu bir işçi sınıfının

¹ Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

² Bkz., Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri, 1920-1946*, (İmge Yayınları, Ankara, 1999), s.467-482. Ayrıca, savaşın hemen sonrasında sosyal politikaya artan ilgiyi gösteren diğer bir kanıt da Gerhard Kessler'in *İçişleri Siyaseti* adlı kitabının Orhan Tuna tarafından 1945'te çevrilmesidir.

ortaya çıkması 1940'ların ikinci yarısındaki sosyal politika düzenlemelerinin gerekli kılıyordu. Bu bakış açısı ise sosyal politikayı, determinist ve işlevselci bir yaklaşımla, sanayileşme sürecinin ve işçi sınıfının pasif bir nesnesi şeklinde ve emeğin yeniden üretimi sürecinin zorunlu bir sonucu olarak görmüştür.² Savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmelere yönelik diğer bir açıklama girişimi de, CHP'nin korporatist ve solidarist ideolojisine atıfta bulunmak olmuştur.³

Savaşın toplumsal etkilerinden söz edilen çalışmalarda ise her zaman iki boşluk var olmuştur: Bazı çalışmalarda, savaş yıllarının işçi sınıfı üzerinde yarattığı olumsuz etkiler çok yüzeysel bir şekilde satır aralarına sıkıştırılmıştır. Bazı çalışmalarda da sadece işçi sınıfının kötü ekonomik koşullar altında ve devlet politikaları tarafından nasıl ezildiği anlatılmıştır. İşçilerin içinde buldukları bu ekonomik koşullara ve devlet politikalarına olan tepkisine ve direnişine yer verilmemiştir. Döneme ilişkin tüm çalışmalarda, siyasi elitler, savaş sonrası gelişmelerin aktif özneleri olarak kurgulanmış, işçi sınıfının savaşın yarattığı koşullara tepkisi, işverenle ve devletle gündelik yaşam içindeki mücadelesi, kıscakası işçi sınıfının bizzat kendi varlığı ve tarihsel rolü dikkate alınmamıştır.⁴ İşçi sınıfının savaş sonrasında gündeme gelen sosyal politikaya ait gelişmelerin ortaya çıkmasında etkili bir rolü olmadığı kabul edilmiştir.⁵ Örneğin, Yıldırım Koç, üzerine basa basa, savaş sonrasındaki sosyal politika ile ilgili düzenlemelerin ardında yatan temel etmenin yüksek işçi devrini (*labour turnover*) önlemek, işçiyi işine bağlamak, emeğin üretkenliğini sağlamak olduğunu; sosyal politika alanındaki gelişmelerin işçi sınıfının mücadelesinin ve direnişinin ürünü olmadığını iddia etmiştir. Erdal Yavuz ise "1938'de işçilerin 1 Mayıs'ı kutlamak üzere yasalara karşı gelerek toplanması dışında, kayıtlarda 1946 yılına kadar herhangi bir işçi hareketine rastlanmamaktadır"

² Ahmet Makal 1945 sonrası sosyal politika alanındaki gelişmelerde hem sanayileşmenin yarattığı ihtiyaçların, hem çok partili hayatın getirdiği elitler arası rekabetin, hem de diplomatik etmenlerin önemli rolü olduğunu belirtir. Makal, a.g.e., s.466, 474-475.

³ Örneğin Cemil Koçak, CHP'nin solidarist, korporatist ve vesayetçi dünya görüşünün savaş sonrasında sosyal politika alanında yapılan düzenlemelerin ve gelişmelerin ardındaki temel etmen olduğunu iddia eder. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika, Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesayetçi İdeoloji," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.230.*

⁴ Genelde konuyla ilgili literatürde hemen hemen her çalışmada dış politika dinamiğine vurgu yapılmaktadır. Türkiye'de savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmeleri dış konjonktürün belirleyiciliğiyle yorumlayan çalışmalar için bkz. Orhan Tuna, "Türkiye'de Sendikacılık ve Sendikalarımız," *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 20. Kitap, 1969, s.256.

Ahmet Makal da, bu süreçte, dış politik etmenlerin önemli rolü olduğunu belirtir. Makal, a.g.e., s.466, 474-475.

Yıldırım Koç'a göre 1943'te işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını düzeltmeye yönelik tartışılan öneriler, çalışmayı çekici kılmaya yöneliktir, mücadeleye sonucunu almamıştır. Koç'un anlatısında işçiler pasiflerdir. Onlara verilmesi düşünülen haklarda sadece işçi kitlesi rol oynamıştır. Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık," *11. Tez*, No.5, 1987, s.44-47.

Mehmet Şehmus Güzel'in savaş yıllarında işçi sınıfının durumunu anlatan makalesinde ise, işçi sınıfını daha çok savaşın yarattığı olumsuz ekonomik etmenlere, ağır hayat ve çalışma koşulları karşısında ezilen kesimler olarak görür. Güzel işçi sınıfının devlet politikalarına olan tepkilerine ve direnişine yer vermez. Bkz. Güzel, "Capital and Labour During World War II" *Workers and The Working Class in The Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, Donald Quataert and Erik Jan Zürcher (Der.), I.B.Tauris Publishers, Londra ve New York, 1995.

Cemil Koçak ise yukarıda da belirttiğimiz gibi, CHP'nin solidarist, korporatist ve vesayetçi dünya görüşüne vurgu yapar. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika, Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesayetçi İdeoloji," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.230.*

⁵ Ne daha önceki dönemlerde yazmış olan Orhan Tuna ve Cahit Talas gibi yazarlar, ne de Ahmet Makal, M. Şehmus Güzel, Cemil Koçak gibi daha yakın dönemde yazmış olan yazarlar, savaş sonrası sosyal güvenlik ve sosyal siyaset alanındaki düzenlemeleri anlatırken işçi sınıfının rolünden ve etkisinden söz etmemişlerdir.

diyerek, işçi sınıfının devlet politikaları karşısında sergilediği mücadele ve direnişini sadece toplu, doktriner ve örgütlü hareketlere indirgemştir. İşçi sınıfının mücadele ve direnişleriyle dolu engin gündelik yaşam alanı, işçi sınıfının kendi yaşamı için mücadele verdiği, direndiği, egemen sınıflarla ve devletle sürekli karşı karşıya geldiği, sınıf savaşımının cereyan ettiği bir alan olarak görülmemiştir.

Osmanlı-Türkiye tarihçiliğindeki elit-merkezcilik, devlet ve örgüt fetişizmi, emek tarihi ve çalışma ilişkileri ile ilgilenen araştırmacıları, işçi sınıfının gündelik yaşam içinde verdiği mücadelelerin ve direnişlerin rolünü göz ardı etmeye itmiştir. Sınıf mücadelesi ve direnişten örgütlü, programlı, doktriner ve doğrudan yüksek siyasi alanda faaliyet gösteren bir sendikal hareket, parti hareketi, kitlesel ayaklanmalar ve protestolar anlaşıldığından, bunların olmadığı ortamda işçi sınıfı pasif ve etkisiz addedilmiştir. Dolayısıyla, savaş boyunca işçi sınıfının gündelik yaşam içinde verdiği mücadele ve direnişlerin önemi kavranamamıştır. Ortada dar ve şematik anlamdaki örgütlü-programlı "devrimci" işçi mücadelesi ve direnişi olmadığından, savaş sonrası sosyal politika alanında atılan adımlar, Osmanlı-Türkiye tarihçiliğindeki toplumsal ve siyasi olayları dış dinamiklerle ve elit faktörüyle açıklayan yaygın oryantalist eğilime paralel olarak, büyük ölçüde dış politikaya, elitlere, siyasi kültüre, diğer bir ifadeyle "yüksek siyasete" referansla açıklanmıştır.

Halbuki, Türkiye'de savaş dönemindeki gelişmelere gündelik yaşam perspektifinden bakıldığında, savaş sonrasındaki sosyal politika tedbirlerinin ortaya çıkmasında yerel ve toplumsal ihtiyaçların, mücadelelerin, işçi sınıfının gündelik yaşam içinde kendisini kuşatan ekonomik zorlukları, yasakları, baskı ve tahakkümü aşma pratiğinin önemli bir payı olduğu görülecektir. Devletin ve işveren kesimin sosyal politika tedbirleri ile iş gücü devir oranlarını düşürmeyi ve iş gücü verimliliğini artırmayı amaçladığı elbette doğrudur. Fakat iş gücü devrini yaratanın, iş verimini düşürenin de işçi sınıfının öznel davranışları, yaşama mücadelesi ve devletin uygulamalarına karşı gündelik yaşam içindeki itaatsizliği olduğunu unutmamak gerekir.⁶ Mücadele ve direnişin yanında, kuşkusuz savaşın olumsuz ekonomik ve toplumsal etkileri de savaş sonrası sosyal uygulamaların artırılmasını gerektirmiştir. Savaş koşulları içinde çalışan kesimlerin hayat standartlarının kötüleşmesi, beslenme koşullarının bozulması, iş kazalarının ve hastalıkların artması, yoksullaşma gibi problemler de savaş sonrasındaki sosyal politika düzenlemelerinin ortaya çıkışında belirleyici olmuştur. Cahit Talas'ın ifade ettiği gibi, İkinci Dünya Savaşı bütün ülkelerin olduğu gibi Türkiye'nin de ekonomisini sarsmış, savaş öncesine nazaran büyük kitlelerin yaşama düzeylerinde gerilemeler olmuş, bu nedenle bir sosyal güvenlik sistemine her zamandan fazla ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.⁷

Gerçekten de, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de yarattığı toplumsal, ekonomik ve siyasi ortamdan en çok etkilenen toplumsal kesimlerin başında hiç kuşkusuz işçi sınıfı geliyordu. Savaş yıllarında artan fiyatlar ve darlıklar karşısında, reel ücretleri düşen işçi kesimlerin hayat standartları daha da bozuldu. Milli Korunma Kanunu'nun (MKK) çalışma hayatıyla ilgili düzenlemeleri doğrultusunda çalışma saatlerinin uzatılması, zo-

⁶ Örgütlü, ideolojik, kolektif ve açık direniş biçimlerinin görülmediği ya da mümkün olmadığı zaman ve mekânlarda, alt-sınıfların gündelik yaşamda, alttan alta sürdürdüğü ve siyasi iktidarı dolaylı biçimlerde etkileyen mücadele ve direnişlerini görmek için, James C. Scott'ın "gündelik direniş biçimleri" kavramının oldukça açıklayıcı olduğunu düşünüyorum. Bkz., James C. Scott, *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, 1990; James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985.

⁷ Cahit Talas, *Sosyal Ekonomi*, İkinci Kitap, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s.597.

runlu fazla mesailer, iş bırakmanın yasaklanması, ücretli iş mükellefiyeti, denetimsiz, kötü ve ağır çalışma koşulları, buna karşın sosyal hakların ve sosyal güvenliğin hemen hemen olmaması işçilerin hayat koşullarını iyiden iyiye zorlaştırdı. Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen ve dış politikadaki bu başarının gerek elitler gerekse birçok sosyal bilimci tarafından sık sık dile getirilmesine rağmen, bu yıllar, yoksul ve mahrumiyet içindeki işçi kitleler için şiddetli ve yıpratıcı bir savaşın, yaşama savaşının hüküm sürdüğü bir dönem oldu.

Savaş yıllarında işçi sınıfının toplumsal yapısı ve otoriter tek parti rejimi nedeniyle açık, örgütlü ve programlı bir sendikal hareket ya da parti politikası yürüten bir işçi hareketi imkânsızdı. Ayrıca, her şeyin "milli müdafaa" açısından ele alındığı savaş döneminde açık protesto ve direniş hareketlerine girişmek de oldukça riskliydi. Bu koşullarda, işçi sınıfı, içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullara ve devlet politikalarına her ne kadar örgütlü ve açık bir tepki vermese de, gündelik yaşam içinde ve anonim biçimlerde direnişi ve mücadeleyi elden bırakmadı. Yasalara ve kendilerine yapılan baskılara rağmen iş yavaşlatma, iş bırakma, iş mükellefiyetinden kaçma, sık sık iş değiştirme ve işyerinden mal aşırma gibi yollarla içinde buldukları güçlükleri, devletin ve üst sınıfların kendi üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol, baskı ve sömürüyü hafifletmeye ve aşmaya çalıştı. Devletin çalışma ilişkilerinde işçi sınıfı aleyhine yaptığı müdahalelerin yoğunlaşması, işçilerin gündelik yaşam içinde devlet düzenlemeleri ile daha fazla ve daha sık çatışmalarına neden oldu. Örgütlü bir muhalefetin bayrağını yükseltmemelerine karşın, işçilerin bu süreçteki aktif tutumları, mücadeleleri ve direnişleri, onların elitler tarafından dayatılan bir bilinçle hareket etmediklerini, devletin hegemonyası altında yer alan pasif bir kitle olmadıklarını, gündelik yaşam içindeki hareketlerinin öncüllerini kendi yaşam koşullarından alan aktif ve otonom özne devletinin çalışmalarını kanıtlıyordu. Öte yandan, işçilerin olumsuz ekonomik koşullara, devletin çalışma ilişkilerine ilişkin politikalarına, artan sömürü ve baskıya meydan okumaları, savaş sonrasında sosyal politika alanındaki yasal ve kurumsal düzenlemelerin ortaya çıkışında önemli bir rol oynadı. Son olarak, savaş döneminde işçi sınıfının içinde bulunduğu şartlar ve devletin işçiler karşısındaki tutumu, tek parti rejiminin söylem düzeyindeki popülist ve solidarist imajına rağmen, gerçekte bu niteliğe sahip olmadığını daha net biçimde ortaya koydu.

Dolayısıyla, savaş sonrası dönemde sosyal politika alanındaki düzenlemeler ve kurumsallaşma süreci, CHP'nin popülist ve solidarist ilkelerinden ya da sanayileşme sürecinin yarattığı proleterleşmeden ya da yaygın olarak iddia edildiği gibi dış politika etmeninden ziyade, işçi sınıfının savaş yıllarındaki sosyal-ekonomik koşullarının iyice kötüleşmesinin ve işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullara ve devlet politikalarına karşı gündelik yaşam içindeki mücadelesinin bir ürünü oldu. Bu yazıda savaş sonrası sosyal politikanın oluşumunda siyasal, kurumsal, kültürel, ideolojik, demografik ve dış etmenlerden ziyade, işçi sınıfının yaşam koşullarının ve yaşam mücadelelerinin başrolü oynadığı iddia edilecektir. Öte yandan, sıklıkla burjuvazi-devlet gerilimine vurgu yapan Türkiye tarihçiliğinde alt-sınıfların yaşam deneyimlerini hatırlamanın, tarihi ve bugünü, devlet-sivil toplum dikotomisi yerine daha gerçekçi olan sınıfsal karşıtlıklar ve mücadeleler çerçevesinde yorumlamak bakımından kritik bir öneme sahip olduğunu düşünüyorum.

Milli Korunma Kanunu ve Savaş Yıllarında İşçilerin Çalışma ve Yaşama Koşulları

İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca işçi sınıfının çalışma ve yaşama koşullarını belirleyecek olan en önemli unsur Milli Korunma Kanunu (MKK) oldu. 18 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan MKK, hükümete, ekonominin ve çalışma ilişkilerinin her alanına müdahale etme yetkisi veriyordu. Hükümet, savaş yıllarında, MKK'ya dayanarak 1936 tarihli İş Kanunu'nun sosyal hükümlerinin çoğunu askıya aldı.⁸ Kamu ve özel sektöre ait askeri fabrikalarda, demiryolları ve limanlarda, madenlerde ve madeni işler fabrikalarında, gaz fabrikalarında, gıda ürünlerini üreten bazı üretim tesislerinde fazla mesai uygulanmaya başlandı. Mazeretsiz bir şekilde iş bırakmak yasaklandı ve hafta tatilleri iptal edildi.⁹ Bunun yanında, erkeklerin askere alınması dolayısıyla ortaya çıkan işgücü açığı kadın ve çocuk emeğine başvuru olarak giderilmeye çalışıldı. İş Kanunu'nun kadın ve çocuk emeğini koruyan hükümler askıya alındı.¹⁰

MKK'da işçileri yakından ilgilendiren üç önemli madde vardı: 9., 10. ve 19. maddeler. Kanunun 9. Maddesi uyarınca birçok üretim tesisinde zorunlu çalışma uygulamasına başvurulacaktı. İş mükellefiyeti politikası özellikle madenlerde çok katı bir şekilde tatbik edilecekti.¹¹ 10. Madde işçilerin çalışmama ya da iş değiştirme hakkını sınırlandırıyor, iş bırakmayı yasaklıyordu. Kanun'un oldukça kapsamlı olan 19. Maddesi ise Hıfzısıhha Kanunu'nda ve İş Kanunu'nda yer alan ve çalışma hayatını işçiler lehine düzenleyen birçok yasal hükmün askıya alınabileceğini belirtiyordu. Bu maddeye göre, a) gereken işyerlerinde, sanayi ve maden müesseselerinde fazla saatlerle çalışmaya izin verilebilirdi; b) kadınların ve 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde çalışmaları hakkındaki Hıfzısıhha Kanunu ve İş Kanunu'nda yer alan tahdidi hükümler tatbik edilmeyebilirdi; c) hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun hükümleri tatbik olunmayabilirdi.¹²

Bu maddeleri hayata geçirmek ise Koordinasyon Kurulu'nun işiydi. Koordinasyon Kurulu'nun ilk kararlarından biri günlük çalışma süresini 11 saate çıkarmak oldu. Kadınlar ve çocuklar da 11 saatlik çalışma günü uygulamasına uymak mecburiyetindeydiler. Uygulamada ise bir iş günü 12-13 saati buluyordu.¹³ Gerek özel sektörde gerekse kamu kuruluşlarında fazla mesai kararlarına ilişkin onlarca karar alındı ve uygulandı.¹⁴ Ayrıca Koordinasyon Kurulu 19. Maddeye dayanarak 3 Nisan 1940'ta askeri fabrikalarda ve Devlet Demiryolları ve Liman İşletmeleri'nde hafta tatilini kaldırdı. Aynı şekilde, darphane ve devlet matbaalarında da işçiler hafta tatilinden mahrum bırakıldı.¹⁵

⁸ Makal, a.g.e., s.405.

⁹ Bkz., Hüsnü Bengi, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s.142-143

¹⁰ Güzel, a.g.e., s.134.

¹¹ a.g.e., s.130.

¹² Makal, a.g.e., s.413.

¹³ Güzel, a.g.e., s.135-136.

¹⁴ Cemil Koçak *Resmî Gazete*'de yayınlanan Koordinasyon Kurulu kararlarını kitabında liste halinde sıralamıştır. Bkz., Cemil Koçak, a.g.e., s.395-398.

¹⁵ Güzel, a.g.e., s.135-136.

İşçilerin Yaşama ve Çalışma Koşulları

Savaş işçi sınıfının gerek çalışma, gerekse genel yaşama ve geçim koşullarına olumsuz bir biçimde yansdı. Reel ücretler, temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki yüksek enflasyon sebebiyle radikal bir biçimde düştü. Tarımsal üretimin düşmesi, iç ve dış ticaretin aksamaması, ihtikâr, yani karaborsa ve devletin yürüttüğü narh ve fiyat murakabesi (fiyat kontrolü) politikasının etkisiz olması sonucu, temel tüketim maddelerinde darlıklar meydana gelirken, fiyatlar hızla tırmanmaya başladı. 1938 yılında 100 olan genel fiyat endeksi 1944 yılında 449'a çıktı.¹⁶ Temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki aşırı yükseliş karşısında nominal ücretlerde artış olsa da, yüksek enflasyonla karşılaştırıldığında reel ücretler radikal bir biçimde geriledi. Lütfi Erişçi'nin verdiği rakamlara göre, 1938 yılının ücretleri ve gıda maddelerinin fiyatları 100 olarak kabul edildiğinde, 1943 yılında ücretler 141'e çıkarken, gıda fiyatları ise yaklaşık olarak 406'ya ulaşmıştı. Diğer bir ifadeyle, ücretlerdeki artış gıda maddelerindeki artışın yaklaşık üç kat gerisinde kalıyordu.¹⁷

Dolayısıyla, savaş yıllarında işçi sınıfının beslenme durumu bozuldu. Yoksul kesimler açlıkla karşı karşıya kaldı. İşyerlerindeki beslenme düzeni oldukça kötüydü. Bazı işyerlerinde yemek verilmiyordu. Yemek veren işyerlerinde ise yemekler işçiyi tatmin etmediği ve işçinin gereksinim duyduğu kalori ihtiyacını karşılamadığı gibi, tat olarak da yemmez bir halde oluyordu. Yetersiz beslenmenin işçilerin bedeninde yarattığı tahrip ve zafiyet, işçi kesimi arasında sağlık sorunlarının artmasına ve çeşitlenmesine neden oldu.¹⁸

İşçi sınıfı işyeri dışında da kötü ve yetersiz besleniyor, yarı aç yarı tok yaşıyordu. Döneme şahit olan A. Başer Kafaoglu'na göre, "büyük kentlerde sofradan aç kalkmak her günkü yaşam biçimi olmuştu."¹⁹ Savaş yıllarında bir tütün deposunda işçilik yapan Zehra Kosova ise anılarında, o günlerde beslenme konusunda tütün işçileri olarak büyük sıkıntılar yaşadıklarını anlatır. Kosova, savaş yıllarında sokaklardaki çöplerde bir parça yiyecek arayan sefil insanların arttığını belirtir.²⁰ Adnan Binyazar ise, *Masalını Yitiren Dev* adlı hatıra-romanında, çocukluğunun geçtiği savaş yıllarında İstanbul'da nasıl açlık çektiğini ve bu yüzden kardeşiyle birlikte nasıl çöplükleri desteklerini anlatır.²¹ Savaş dönemindeki açlık ve sefalet manzaraları, dönemi yansıtan birçok hikaye ve romana da konu olmuştur.²²

¹⁶ Taner Timur, *Türk Devrimini ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.228

¹⁷ Muvaffak Şeref, "Türk İşçisinin Geçim Vaziyeti," *Türkiye ve Sosyalizm*, Acar Basımevi, İstanbul, 1968, s.131

¹⁸ Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonundan Bir Gurubun Hazırladığı Rapor, 30.12.1947, BCA CHPK [No.490.1 / 728.495.5]

¹⁹ A. Başer Kafaoglu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.17.

²⁰ Bkz., Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.118, 124.

²¹ Adnan Binyazar, *Masalını Yitiren Dev*, Can Yayınları, İstanbul, 2003, s.94.

²² Alev Sınay Çılgın, *Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2003), s.36. Örneğin Sait Faik, *Tüneldeki Çocuk* adlı hikayesinde sokakta bir garsonun yere düşürdüğü tepside yerin tozuna pisliliğine karışan yiyeceklerle bir hamal çocuğun nasıl karnını doyurduğunu anlatır. a.g.e., 40. Muzaffer Arabul'un *Çakrazlar* adlı romanında ise İkinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'daki bir ailenin hayat mücadelesinden hareketle ülkede yaşanan kıtlık ve açlık dile getirilir. s. 44. Kemal Tahir ise *Namusçular*'da, Anadolu'da malların fiyatlarının yükselmesinden ve yoksul halkın satın alma gücünün hemen hemen hiç olmamasından söz eder. s.44. Pınar Kür'ün *Biraz Daha Ölmek* adlı romanında insanların ekmeğe yerine süpürge çöpi yemek zorunda kaldığı ifade edilir. s.46. Orhan Kemal'in *Ekmeğin Kavgası*'nda çizdiği açlık ve yoksulluk tablosu ise çok daha çarpıcıdır. Orhan Kemal, savaş yıllarında açlık çeken fakir insanların, hatta hayvanların belediyenin artık yemeklerini paylaşmak için verdiği mücadeleyi, sefalet ve perişanlıklarını anlatır. Orhan Kemal, *Ekmeğin Kavgası*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968, s.6-7.

İş saatlerinin artması, iş yerindeki çalışma koşullarının ağırlaşması, sosyal tedbirlerin ve olanakların yokluğu işçileri büyük zorluklara göğüs germek zorunda bıraktı. Bazı şirketler MKK'nın İş Kanunu'nun hükümlerini geçersiz kılmasından yararlanarak, kârlarını arttırmak için işçi sayısını azaltıp, günlük iş saatini uzatıyorlardı. Örneğin Şirket-i Hayriye, işçilerinin hemen hemen yarısına yol vermiş, çalışma saatini ise günde 16 saate kadar çıkarmıştı. Böylece daha az işçiye ücret ödüyör ve bu az sayıdaki işçiyi aşırı bir şekilde çalıştırarak emek gücü açığını da fazlasıyla kapatıyordu.²³

Birçok işyerinde ne azami çalışma sürelerine ne de gece çalışma için belirlenen kullarına uyuluyordu.²⁴ Mesailer bazen gece yarısına kadar sürüyor, işçilerin evlerine ulaşması başlı başına bir sorun oluyordu.²⁵ Artan iş yükü, fazla mesailer, iş gününün uzatılması işçiler arasında yaygın bir şikayet konusu oldu. Örneğin, bir çorap işçisinin *Tan* gazetesine çorap işçileri adına gönderdiği bir mektupta, işçilerin aşırı bir biçimde çalıştırıldıklarından şöyle yakınıyorlardı:

*Gece ve gündüz 13 saatlik bir iş içinde çürütüldüğümüzü kanunlara ve vicdanlara hitap ederek tekrarlıyorum.*²⁶

TBMM Meclis Komisyonu üyeleri, İstanbul'daki bazı işyerlerinde yaptıkları tetkikler sonucunda hazırladıkları bir raporda, birçok işyerlerinde karşılaştıkları manzaraları, özellikle de çocukların hiçbir kontrole tabi tutulmadan sömürülmelerini ve sağlık koşullarındaki bozuklukları şu şekilde anlatıyorlardı:

*Bu iş yerlerinde 8-10 yaşlarında çocuklar doludur. Ücretleri patronun insafına ve merhametine kalmıştır. Çırlı çıplak, yalınayak, kışın titreyerek, yazın yanan bu Türk çocuklarının hamisi, bu gün yalnız Tanrı kalmıştır... Saatte 10 kuruşla başlayan ücrette günde 8 saat çalışacak yerde ne bilelim 14 saat çalışarak aynı ücreti alan ve nihayet 20-30 lira arasında eline para geçen bu vatandaşlar, köşe bucak ağlamakta ve derd dökecek yer bulamamaktadırlar... Hususi işyerlerinde ise bir kaç müstesna katıyen kazaya karşı emniyet tedbiri yoktur. Hele sıhhi emniyet tedbiri var demek güçtür. İktisadi devlet teşekküllerinde bile temizleme, hazırlama ve havalandırma aspiratör, hava değiştirme ve tozları çekme aletleri layık ile kullanılmakta ve muattal olanlarına bile tesadüf edilmiş bulunmakta ve fabrikalar toz du-man, elyaf tabakaları içinde yüzmektedir. (...) Hususi işyerlerine gelince: Yine burada hemen ilave edelim ki yüzde 95'inde hıfzısıhha kaidelerine riayet hiç yoktur. Bu iş yerleri birer batakhanedir.*²⁷

İşletmelerdeki çalışma ve sağlık koşullarının denetimi doğru dürüst yapılmıyordu. Sabiha Sertel'in röportaj yaptığı CHP Kartal Kâtibi, Kartal Yunus Çimento Fabrikası'ndaki işçilerin elverişsiz çalışma şartlarını teftiş eden iş müfettişlerinin denetimlerinin hiçbir işe yaramadığını belirtiyordu. Müfettişler belirli çıkarlar karşılığında işverenlerle yakın ilişkiler geliştiriyorlardı. Dolayısıyla, her şikayeti ve her olumsuzluğu rapor etmi-

²³ *Tan*, 05.07.1944.

²⁴ Makal, a.g.e., s.406.

²⁵ Güzel, a.g.e., s.135.

²⁶ "Çorap İşçileri Adına," *Tan*, 02.06.1945.

²⁷ Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Raporu, 30.12.1947, BCA CHPK [No.490.1 / 728.495.5]

yorlardı.²⁸ Sertel, bu durumun istisnai olmadığını, birçok sanayi tesisinde denetimsiz, kanunların dışında, kötü çalışma koşullarının ve sorunların sürdüğünü söylüyordu.²⁹

İşçilere sunulan sağlık hizmeti oldukça sınırlıydı. Savaş yıllarında verem, sıtma ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmıştı. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmıştı, fakat işçi sınıfı kendisini esir almaya çalışan bu hastalıklara karşı gündelik yaşam içinde çetin bir savaş veriyordu. Yoksul ve dar gelirli kitleler, hastalıklarla girdiği savaşta devletten ve sağlık kurumlarından etkili bir destek alamıyordu. Devletin sunduğu sağlık imkânları çok sınırlıydı. Doktorların önemli bir bölümü askere alınmıştı. Hastane ve yatak sayısı yetersizdi. İthalat kesintiye uğradığı için bazı ilaçlar piyasadan kaybolmuş, yerlerini tesirsiz ve kalitesiz yerli versiyonları almıştı. İlaç fiyatları fırlamış, bazıları da karaborsaya düşmüştü. Öte yandan, fakir ve dar gelirli kesimler doktora ulaşmayı başarsa bile, hayat pahalılığı yüzünden onun verdiği ilaçlara ya da beslenme diyetine ulaşmaları imkânsızdı.³⁰

Özellikle gıdasızlık, yetersiz beslenme, kötü barınma koşulları gibi nedenlerle yoksul insanlar arasında yaygınlaşan verem, savaş boyunca işçi sınıfının en çok savaştığı düşmanlardan biri oldu. Dönemin gazetelerinde birçok yazar ve doktor, artış gösteren verem vakaları ile kitlelerin hayat koşullarındaki gerileme arasında bağlantılar kuruyordu.³¹

Söz konusu dönemde, kötü, ağır ve denetimsiz çalışma koşulları sonucu iş kazaları ve hastalıkları da artmıştı. Yaygınlaşan hastalıklar, iş kazaları ve iş başında meydana gelen ölümler nedeniyle birçok işçi ve işçi ailesi mağdur oluyordu.³² 1937 yılında kayıtlara geçmiş olan 4,691 iş kazası meydana gelirken, bu rakam 1943'te 11,958'e ulaşmıştı.³³

Savaş sırasında işçilerin karşılaştığı en önemli sorunlardan bir diğeri ise konut sorunu oldu. Şehirlerde artan hayat pahalılığı yanında, inşaat malzemesi ithalatının ve üretiminin azalması sonucu inşaat faaliyetlerinin duraksamasıyla birlikte kiralarda da yükselişe geçmişti. Gerçi MKK ile kiralarda sınırlandırılmıştı; fakat işçi sınıfının oturduğu meskenlerin çoğu kontrata tabi değildi. Dolayısıyla, kiralardaki artış, devlet gözetiminin dışında gerçekleşiyordu.³⁴ Kiralar belirli bir kontrata tabi olduğu durumlarda ise, ev sahipleri kiralaları arttırmak için bin bir bahane buluyorlardı.³⁵ Sonuçta, kiralarda savaş yılları içinde yaklaşık dört-beş katlık artış gösterdi.³⁶

Dar gelirli kesimler kendilerine uygun, hesaplı, başlarını sokacak bir ev bulmakta büyük zorluklarla karşılaşılıyorlardı. Ucuz olmaları nedeniyle kenar mahallelerde yer alan evler ise iş yerine uzak olmak, sağlıksız olmak ve ahşap olduğu için iyi ısınmamak

²⁸ Sabiha Sertel, "İşçilerin Çalışma Vaziyeti," *Tan*, 27.09.1945.

²⁹ a.g.e.

³⁰ Kosova, a.g.e., s.121.

³¹ Dr. İhsan Rifat Sabar, "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır," *Tan*, 20.07.1944; Zeki Sıtkı Köseoğlu, "Verem Niçin Çoğalıyor? Nasıl Önleyebiliriz?" *Tan*, 18.07.1944.

³² Güzel, a.g.e., s.138.

³³ Lütfi Erişçi, *Sosyal Tarih Araştırmaları*, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003, s.105; ayrıca bkz., Orhan Tuna, "İş İstatistikleri," *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6, No: 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, s.343.

³⁴ Muvaffak Şeref, *Türkiye ve Sosyalizm*, Acar Basımevi, İstanbul, 1968, s.167.

³⁵ Bkz., Z.F. Fındıkoğlu, "Kira İhtikarı İle Mücadele," *Cumhuriyet*, 31.03.1943.

³⁶ M. Şehmus Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler, 1839-1950*, Erik Jan Zürcher- Donald Quataert (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.211.

gibi dezavantajlara sahipti.³⁷ Kiraların pahalı olması, uygun ve hesaplı bir ev bulunamaması nedeniyle, birçok dar gelirli ve yoksul insan eski, virane han ve otel odalarında, ucuza fakat sefil şartlarda barınmak zorunda kalıyordu. Ankara'nın virane, kalabalık han ve otel odalarında yaşayan yoksul insanların durumunu gözlemleyen Ertuğrul Şevket, bu insanların barınma durumunu şöyle tarif etmektedir:

*Eski Ankara'nın yamru yumru sokaklarındaki hanlardan tutun da, asfalt caddeler üzerindeki irili ufaklı otellerin odalarını, Ankara'da çalışan insanlar doldurmakta ve ömürlerini barınacak bir ev aramakta geçirmektedirler. Hele bu han ve otel odalarına sığınmış çocuk çoluk sahiplerinin halleri hakikaten görülmeye değer.*³⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın işçi sınıfının kolektif belleğinde bıraktığı en kötü hatıralardan biri MKK'ya dayanarak uygulanan ücretli iş mükellefiyeti oldu. Bazı önemli sanayi sektörlerinde uygulanan ücretli iş mükellefiyeti en sert ve en yaygın bir biçimde kömür madenlerinde uygulandı. Zira kömür madenleri, ağır ve hayati risk taşıyan çalışma koşulları ve yapılan işe göre düşük olan ücretler nedeniyle, işçilerin çalışmaktan kaçındığı bir sektördü. Bu nedenle işgücü arzı konusunda sıkıntı çekiyordu.³⁹ Dolayısıyla, Zonguldak civarındaki maden işçileri ve köylüler, 28 Şubat 1940 tarihinde yayınlanan bir kararname ile ücretli iş mükellefiyetine tabi tutuldular. Sekiz yıl süren iş mükellefiyeti devresi, maden işçilerinin kelimenin tam anlamıyla kıyıldıkları bir devre oldu.⁴⁰ Bu süreçte, birçok köylü-işçi, zorunlu olarak çok olumsuz ve ağır şartlarda çalıştırılırken, ailelerinin işe için gerekli ziraat işlerinden ve ailelerinden mahrum kaldı. Burada üzerinde yoğunlaşacağımız Zonguldak Ereğli havzasındaki kömür madenlerinde, savaş yıllarında istihdam edilen işçi sayısı aşağıdaki *Türkiye'de Kömür İstatistik Yıllığı*'nda görülmektedir.

Tablo I- Ereğli Kömür Ocaklarında İşçi Sayısı (1941-1949)

Yıl	Çalışma günü (adet)	Yeraltı işçileri (adet)	Yerüstü işçileri (adet)	Tesislerdeki işçiler (adet)	İşçi toplamı (adet)
1941	351	12.108	2.252	6.944	21.304
1942	340	11.633	3.402	7.251	22.286
1943	343	13.788	3.254	9.293	26.335
1944	346	14.778	3.557	9.787	28.122
1945	340	15.663	3.973	10.134	29.770
1946	340	15.128	2.593	10.294	28.015
1947	330	15.928	2.484	9.806	28.279
1948	332	15.399	2.199	9.549	27.147
1949	330	15.414	2.040	10.343	27.797

Kaynak : *Türkiye'de Kömür İstatistik Yıllığı 1941 - 1949*, (Zonguldak: T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ekonomi ve Ticaret Müdürlüğü, 1950), s.19.

³⁷ Dr. Emin Kıcıman, "Sihhat İşleri," *Belediye Mecmuası*, No.180-181, Ocak 1940, s.13.

³⁸ Ertuğrul Şevket, "Mesken Buhranı Ankara'da Günün Meselesi," *Tan*, 29.01.1944.

³⁹ Gerhard Kessler, "Türk İş İstatistikleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 4, No: 1, 1942, s.247.

⁴⁰ Sina Çıldır, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, 1848-1940*, Yeraltı Maden İş Yayınları, Ankara, 1977, s.174.

Diğer sektörlerde çalışan işçilerin ücretlerinde olduğu gibi, maden işçilerine verilen ücretler de savaş yıllarında önemli oranlarda değer kaybetti.⁴¹ 1938 yılından 1945'e kadar kömür madenlerinde çalışan işçilerin reel ücretleri neredeyse yarı yarıya düştü.⁴²

İşçilerin beslenmeleri çok yetersizdi. Verilen yemekler oldukça kötüydü. Maden işçilerine verilen gıda maddeleri ne kalori açısından ne de tat açısından tatmin edici değildi. İşçiye verilen ekmek miktarı günlük 750 gramdı. Bu miktar, iş yükü oldukça ağır olan maden işçisinin ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. İşçiler kendilerine verilen günlük ekmekle doymadıklarından şikayet ediyorlardı.⁴³ Madenlerde gözlemlerde bulunmuş olan Dr. Hulusi Dosdoğru, verilen yemeklerin, işçilerin kalori ihtiyacını karşılamadığını, hele sağlık açısından önemli olan etin, yani proteinin bu yemeklerde hemen hemen hiç yer almadığını belirtiyordu. Yaptıkları zahmetli işe göre iyi gıda alamamaları yüzünden işçiler arasında anemi ve verem gibi hastalıklar yaygınlaştı.⁴⁴ Özellikle akciğer veremi, maden işçileri arasında savaş döneminde büyük bir artış gösterdi.⁴⁵ Kömür madeni çalışanları arasında veremlilerin sayısı 1938'den 1944'e kadar yaklaşık 8 kat arttı. Buna karşın, yaklaşık 50,000 işçinin çalıştırıldığı Ereğli işletmelerinde, onların ailelerine de bakan Ereğli Kömür İşletmeleri Merkez Hastanesi'nde sadece 170 yatak vardı. Aynı bir verem koşuşu da yoktu. Hastanedeki bir karyolada çoğu zaman iki hasta birden sıkışık bir halde yatırılırdı. Oysa, Hıfzısıhha Kanunu'na göre, 500'den çok işçi istihdam eden kuruluşlarda her 100 işçi için bir yatak bulunması gerekiyordu.⁴⁶ Ayrıca, işçilerin tabi tutulduğu temizlik önlemleri de düzenli ve yeterli değildi.⁴⁷

Hastalıklar kadar maden işçilerinin hayatını tehdit eden bir başka unsur da iş kazaları ve göçüklereydi. Her yıl onlarca işçi ya iş kazalarında ölüyor ya da kalıcı veya geçici olarak çalışamaz hale geliyordu. Ereğli Kömür İşletmeleri'nde 1940 yılında, 125 işçi ölümle neticelenen kazalarda hayatını kaybederken, 3118 işçi geçici iş göremeyecek, 326 işçi de kısmen ya da tamamen iş göremeyecek halde sakatlanmıştı. 1941 yılında 75, 1942'de 112, 1943'te 75, 1944'te 82, 1945'te 83 işçi çeşitli iş kazalarında hayatını kaybetmiş, yüzlerce işçi iş göremez hale gelmişti.⁴⁸

Her bakımdan kötü ve ağır şartlarda çalışan ve yaşayan maden işçilerinin barınma koşulları ise tam bir sefaleti andırıyordu.⁴⁹ İşçilerin bir kısmı, özellikle de daimi işçiler pavyon denilen yatakhanelerde kalıyordu. Yatak sayısı yetersiz olduğundan, işçiler yataklarda nöbetleşe yatıyordu. Fakat, pavyonlardaki kalan daimi işçilerin durumu münavebeli (geçici) işçilere göre yine daha iyiydi. Zira birçok münavebeli işçi açık havada, kötü barakalarda, kahvehanelerde ya da izbe köşelerde ve mağaralarda çok daha kötü koşullarda barınıyordu.⁵⁰

⁴¹ Şeref, a.g.e., s.155.

⁴² a.g.e., s.248.

⁴³ "Zonguldak Mebusları H. Karabacak, İ.E. Bozkurt, Rıfat Vardar, H.A. Kuyucak, Ş. Devren'in 23.03.1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, 03.12.1942, BCA CHPK [No.490.1 / 722.470.1].

⁴⁴ Hulusi Dosdoğru, "Mükellef Münavebeli İşçiler Meselesi," *Tan*, 03.10.1945; Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayış Durumu I," *Tan*, 27.08.1945.

⁴⁵ Sabire ve Hulusi Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü*, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.

⁴⁶ a.g.e., s.37

⁴⁷ Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayış II," *Tan*, 02.09.1945; Hulusi Dosdoğru, "Mükellef Münavebeli İşçiler Meselesi," *Tan*, 03.10.1945; Sabire Dosdoğru, "Maden İşçileri," *Tan*, 12.09.1945.

⁴⁸ Bkz., Çatma, *Asker İşçileri*, Ceylan Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.148-157.

⁴⁹ Y.N. Rozaliyev, *Türkiyede Sanayi Proleteriyası*, Yar Yayınları, İstanbul, 1978, s.174.

⁵⁰ Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayış II," *Tan*, 02.09.1945.

Hayatta Kalma Savaşı: Direniş ve Mücadele

Savaş yıllarında işçi sınıfı ihtiyaçlarını, taleplerini ve şikayetlerini resmi otoritelere duyuracak ve bunların gerçekleşmesi için siyasi iktidara baskı yapacak örgütlere sahip olmadı. İstek ve şikayetlerini yüksek siyaset düzeyinde açık ve örgütlü bir biçimde dile getirmede. Ancak, işçilerin savaşın yarattığı olumsuz koşullar ve devlet politikaları karşısında pasif oldukları da söylenemezdi. Kendi yaşamlarını idame ettirmek için içinde buldukları koşullar itibarıyla gerekli ve olanaklı olan eylemleri ve mücadeleleri sergilemekten geri durmadılar. Doğrusu, bunları siyasi ve ideolojik bir bilinçle, uzun vadeli sınıfsal çıkarlarının verdiği güdülerle ve belirli toplumsal-siyasal tasarımlar doğrultusunda yapmadılar. Fakat bu durum, onların gündelik yaşam gerçekleştirdikleri eylemlerin, mücadelelerin ve direnişlerin, sınıfsal bir temele oturmadığı, sınıf mücadelesinin bir parçası olmadığı, kolektif bir hal almadığı, etkisiz olduğu ve makro ekonomik ve siyasi sonuçlar doğurmadığı anlamına gelmemelidir. Bilakis, işçi sınıfının gündelik yaşam içindeki mücadeleleri ve direnişleri örtülü ve dolaylı şekillerle de olsa kolektif bir hal alarak etkili oldu. İşçi sınıfının devlet politikalarına ve güç hayat koşullarına karşı verdiği mücadeleler, savaş süresince üretim verimliliğine olumsuz bir biçimde yansdı. Bu anlamda, devlet fabrikaların verimlerine, dolayısıyla devletin toplam gelirlerine olan olumsuz etkileriyle, siyasi iktidarın tasarladığı sosyal ve ekonomik politikalar için gerekli kaynakların yaratılmasında menfi bir rol oynadı. Böylece, gerek devlet yetkililerini gerekse işçinin verimsizliğinden ve devamsızlığından yakınan sanayicileri, sosyal siyaset tedbirlerini daha kapsamlı bir şekilde ele almaya ve düzenlemeye zorlamakla Türkiye tarihinde etkili bir role sahip oldu.

Bu argüman detaylandırılmadan önce hatırlatılmalıdır ki, savaş yıllarında işçi sınıfının örgütlenmesi önünde önemli engeller vardı. Tek parti iktidarı, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, güvenlik gerekçesiyle, siyasi özgürlükleri daha da kısıtlamıştı. 23 Kasım 1940 tarihinde İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli kentlerinde sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim, işçi sınıfının daha fazla baskı ve gözetim altında tutulması anlamına geliyordu. Basın ve yayın da sıkı bir sansür rejimi altına alındı. Parti ya da sendika yoluyla örgütlenme hakkı olmayan işçi sınıfının basın ve yayın yoluyla kendilerini ifade etmelerinin yolları da tıkalıydı.⁵¹

Savaşın başlamasıyla birlikte, sıkıyönetim bölgelerinde siyasal iktidar açısından ayak bağı oluşturabilecek birçok sanatçı, aydın ve yazar sıkıyönetim bölgesi dışında ikamet etmeye zorlanarak Anadolu'ya sürüldü ya da dönemin deyimıyla "ikamete memur" edildi.⁵² Sıkıyönetim koşullarında güvenlik tedbirleri daha da arttığından ve devletin gözü aydınların üzerinde olduğundan, onların işçi sınıfını arkalarına alarak herhangi bir siyasi mücadeleye girişmeleri imkânsızdı. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi olaylarının da gösterdiği gibi, CHP'nin görece yumuşadığı savaş sonrasında dahi, sosyalist sol bir yana, liberal aydınlara bile fahammülü yoktu.⁵³

⁵¹ İkinci Dünya Savaşında basının durumu ile ilgili bkz. Orhan Murat Güvenir, *II. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi*, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul, 1991.

⁵² Kemal Sülker savaş yıllarında "ikamete memur" edilen sakıncalı aydınlardan biriydi. İkamete memur edildiği dönemdeki anılarını kaleme aldığı kitabında Konya, Hatay ve Tokat'taki sürgün hayatını anlatmıştır. Kemal Sülker, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1986.

⁵³ Bkz., Mete Çetnik, *Üniversitede Cadı Kazan: 1948 DTCTF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998. Bkz. Rasih Nuri İleri, *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976, s.62.

Sosyalist sol ise, gerek 1936 Separat Kararının etkisiyle, gerekse kültürel ve toplumsal etmenler nedeniyle etkisizdi. TKP, 1943 Plenum Kararı ile anti-faşist Geniş Cephe Politikası güdüyordu. Ekonomik ve toplumsal sorunlardan ziyade, işçi sınıfının gündelik yaşamında pek de anlamı olmayan bir şekilde, faşizmle mücadeleye yoğunlaşmıştı. Sol aydınlar ülke sorunlarından ve işçilerin derlerinden ziyade, savaşın gidilişatıyla ve diplomatik gelişmelerle iştilig ediyorlardı. 1944'teki tevkifatlar sosyalist aydınlarla darbe vuran diğeri bir gelişme oldu.

İşçilerin kendi sınıf çıkarlarına dayanan bir örgütlenme içine girmeleri de kanunen yasaktı. Her şeyden önce, 8 Haziran 1936 tarihli İş Kanunu işçilere sendikal örgütlenme ve grev yapma gibi hakları tanıımıyordu.⁵⁴ 1936 yılında kabul edilen 3038 sayılı "Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değıştiren Kanun"la, "...Bir içtimai sınıfın diğeri üzerine hakimiyetini tesis etmek veya bir içtimai sınıfı ortadan kaldırmak veya cemiyetin siyasi ve hukuki herhangi bir hukuki nizamını bozmak veya milli hissi sarsmak gibi maksatlarla yapılan muzır propagandalara müsamaha etmemek" amacıyla Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. Maddeleri Faşist İtalyan Ceza Kanunu örnek alınarak değıştirilmiştir.⁵⁵ Ceza Kanunu'nun söz konusu maddeleri sınıf esasına dayalı örgütlenmeleri yasaklıyordu. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ise işçilerin yasal ve örgütlü hak arama yollarını iyice tıkamıştı. Kanun'un 9. Maddesine göre, aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetler kurmak yasaklanmıştı. Bu durumda işçiler arasında herhangi bir dayanışma ağının oluşturulması ve sendikal örgütlenme mümkün değildi.⁵⁶ Böylece sınıf esasına dayalı cemiyetler olan sendikaların kurulması, dönemin sosyolojik koşullarından kaynaklanan nedenler dışında, hukuksal açıdan da olanaksız hale geliyordu.⁵⁷

Yasal sınırlamaların yanı sıra, işyerlerinde de işverenler tarafından enformel bir biçimde uygulanan lokal baskılar, kısıtlamalar ve disiplin yöntemleri vardı. İşyerlerinde bir araya gelerek, taleplerini açıkça ifade eden işçiler istenmiyor ve sindirilmeye çalışılıyordu. Bir araya gelip sesini çıkaran işçiler hakkında çeşitli karalamalar yapılıyordu. Bir işçi, işverenlerin haklarını arayan işçilere karşı olumsuz tutumunu şöyle dile getiriyordu:

"Kafası çalışan, kanunları bilen ağız laf yapan işçi istemiyorlar. Üç kişi bir araya gelip bir şey konuşsak, kendilerine haklı bir şikayette bulunsak, hakkımızı istesek, hemen arkamızdan bin bir iftira uyduruyorlar."⁵⁸

Öte yandan, İş Kanunu uyarınca işçilerin şikayetlerini iletebilecekleri bir mercii olarak İş Bürosu tesis edilmişti. Fakat, işçilerin bu Büro'dan yararlı sonuç aldıkları pek olmuyordu. Örneğın, İstanbul'da muhtelif işyerlerinde çalışan işçiler hafta sonu çalıştırılmalarından ve kendilerine eksik yevmiye verilmesinden dolayı İş Bürosuna şikayette bulunuyorlar; Büro yetkilileri ise işçilerin şikayetleriyle ilgilenmedikleri gibi, onlara "gidin patronunuzla anlaşın" diyorlardı.⁵⁹ Sonuçta, işçilerin yaşam koşullarının oldukça gerilediği 1939-1945 yılları arasında dahi, işçilerin isteklerini, şikayetlerini ve işçi işveren

uyuşmazlıklarını son kertede çözüme bağlamakla görevli Yüksek Hakem Kurulu'na yansıyan toplam uyuşmazlık sayısı sadece dört oldu.⁶⁰

Dünyada savaş olduğu ve bu nedenle zorluklara katlanılması gerektiği yolundaki söylem de işçilerin haklarının kısıtlanmasında ya da hak taleplerinin geri çevrilmesinde oldukça sık bir şekilde başvurulan enformel disiplin ve bastırma metoduydu. Özellikle zorunlu çalıştırma uygulamasında "dünyada harp var, dünya yanıyor, kaynıyor" söylemi, "olağanüstü şartlar içindeyiz, katlanın ve halinize şükredin" gibi bir anlam ifade ediyordu. İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* adlı romanında, madenlerdeki yetkililerin sık sık başvurduğu bu söylemin gündelik yaşam içinde nasıl işçiyi bastırma ve disipline etmek için kullanıldığını görmek mümkündür.⁶¹

Fakat, işçiler açık, örgütlü ve doğrudan bir biçimde mücadele edemedikleri MKK hükümlerine, baskıya, disipline, düşük ücretlere ve zorlaşan çalışma ve hayat koşullarına karşı, gündelik yaşam içinde daha farklı, pratik ve anonim mücadele ve direniş imkânları yaratmaktan geri kalmadılar. Özellikle kötü çalışma koşullarının had safhaya ulaştığı, iş mükellefiyetinin uygulandığı maden ocakları işçilerinin neler yapabildiklerini, nasıl direndiklerini ve gündelik yaşam içinde süre giden sınıf mücadelesini görmek açısından çarpıcı örneklerle doludur.

Madenlerde İş Mükellefiyetine Karşı Direniş

Maden işçilerinin kötüleşen çalışma ve yaşama koşullarına karşı tepkilerinin belki en önemli göstergelerinden biri verimlerdeki düşüş oldu. Verim düşüşleri, bir tür direniş biçimi olarak, işçilerin bazı durumlarda işleri yavaşlatabildiklerini ve esnetebildiklerini gösteriyordu. Bir anlamda "zımnı bir grev" söz konusuydu. Bu grev açık, kolektif ve organize bir biçimde yapılmıyordu. Her işçi bireysel olarak hareket ediyordu. Fakat işçilerin büyük çoğunluğunun benzer şekilde bireysel motivasyonlarla çalışma temposunu azaltmaları, işlerini savsaklamaları, isteksiz çalışmalarını ve işlerinin kalitesiyle ilgilenmemeleri sonucunda ortaya çıkan genel tablo, üretim sürecinde verimliliğın düşmesini getiriyordu. İşçilerin bu hareketi, işçi sınıfının grev yapmasının yasak olduğu ya da şiddetli bir şekilde bastırılması muhtemel olduğu durumlarda iş yavaşlatma anlamında kullanılan İtalyan Grevi (*Italian Strike*) kavramına uygundu.⁶²

Bu konuda, maden işçilerinin verimleriyle ilgili rakamlara bakmak aydınlatıcıdır. Lütü Erişçi'nin verdiği rakamlara göre, 1940 yılında 100 olarak kabul edilen işçi randımanı, 1944 yılına gelindiğinde Garp Linyitleri'nde 81'e, Divrik Madeni'nde 78'e, Şark Kromları'nda ise 34'e düşmüştü.⁶³ Ahmet Ali Özeken de savaş yıllarında madenlerde çalıştırılan işçilerin verimlerindeki azalmadan söz etmektedir. Özeken'in ifadesiyle,

Savaş yıllarında işçiler, reel ücretlerindeki düşüşe ve çalışma koşullarına karşı aktif direnme göstermemişse de iş yerlerindeki verimlilikleri savaş döneminde düşüş eğilimine girmiştir. Örneğın, Ereğli Kömür Havzası'nda ilk dokuz aylık ortalama verimlilik 613 kg idi. Çalışma saatlerinin arttırılmasına karşın ilk dokuz ay için işçi ba-

⁵⁴ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğın Yayınları, Ankara, 1992, s.120.

⁵⁵ Makal, a.g.e., s.180-181; Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s.50-51.

⁵⁶ Makal, a.g.e., s.181, 477.

⁵⁷ a.g.e., s.184.

⁵⁸ Aziz Nesin, "Çalışma Bakanına Açık Mektup," *Tan*, 06.08.1945.

⁵⁹ "Daimi İşçinin Hafta Mesaisi Kaç Gündür?" *Tan*, 02.06.1945.

⁶⁰ Makal, a.g.e., s.442.

⁶¹ Yalçın, a.g.e., s.36.

⁶² İtalyan Grevi (*Italian Strike*) hakkında bkz., James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1984, s.34.

⁶³ Erişçi, a.g.e., s.105.

şına verimlilik 1938'de 595 kg, 1939'da 558 kg, 1940'da 505 kg ve 1941'de 490 kg seviyesine gerilemiştir.⁶⁴

İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* adlı zorunlu çalışmaya tabi tutulan maden işçilerinin yaşamlarını anlatan romanında da görülebileceği gibi, işçiler maden içinde yalnız başlarına kaldıkları zamanlarda kazmalarını bir kenara fırlatıp, çok çalıştırıldıklarından sızlanarak işe ara verebiliyorlardı. Tabii bu durum, görevlilerin gözlerinden ırak yerlerde meydana geliyordu.⁶⁵

Konuyu Millet Meclisi'nin gündemine getiren bir milletvekili de, işçilerin bu davranışlarını doğruluyordu. Kömür madenlerindeki bazı işçilerin işe devam etmediklerini, çalışma konusundaki isteksizliklerini ve bu nedenle üretimi sekteye uğrattıklarını belirtiyordu.⁶⁶

Savaş yıllarında Ereğli İşletmesinde yüksek mühendis olarak görev yapan Ahmet Ali Özeken ise, mükellef işçilerin üretimle ilgilenmediklerini belirtiyordu. İşçiler, sadece günlerin geçmesini sayarak maden ocağından kurtulacakları günü bekliyorlardı. Özeken'in sözleriyle;

"Ailesi ile beraber olmamak, büsbütün başka bir muhitte iktisadi ve manevi alakalarının çözülmemiş olması, iş yerine zecri vasıtalarla getirilmeleri, işçilerin say verimini düşürmekte ve amale kütlesi içinde bir nevi "mahpus psikozu" yaratmakta idi. Bu haleti ruhiye bilhassa daimi mükelleflerde göze çarpıyordu."⁶⁷

"Mükellefiyet rejimi esnasında kendini küreğe mahkum telakki eden, daimi işçilerle olduğu kadar, günlerin geçmesini saymaktan başka, suur ve düşüncesi olmayan, aynı ruh haleti taşıyan münavebeli işçilerle, randımanları yükseltmek, teknik rasyonalizasyon icaplarını tatbik etmek, prodüktivite bakımından elverişli ücret politikası takip etmek kabil olabilir mi?"⁶⁸

Ayrıca, Özeken'in söylediklerinden anlaşılacağı gibi, işçiler sadece maddi ve fiziki koşullardan muzdarip değildiler. Ailelerinden ve kendi çevrelerinden mahrum kalmaları ve zorla çalıştırılmaları nedeniyle psikolojik olarak da oldukça yıpranmış ve gayri memnun bir haldeydiler. Tüm bunların yansıması ise üretim seviyelerinde görülüyordu. İşçiler işlerini kendilerinden istendiği gibi yapmıyorlardı. Öyle ki, Zonguldak kömür madenlerinde gözlemlerde bulunmuş olan Zonguldak milletvekilleri hazırladıkları seçim bölgesi raporunda, mükellef işçilerin madenlerden sık sık kaçtıklarını ve verimli çalışmadıklarını belirtiyorlardı. İşçilerin verimli bir şekilde çalışmalarını için de etkili bir ulusçu propaganda yapılmasını öneriyorlardı.⁶⁹

İşçiler arasındaki hoşnutsuzluğu, hatta madenlerden kaçmayı arzu ettiklerini ifade eden türküler mükellef işçiler arasında yaygındı. Örneğin, Etibank'a bağlı Garp

⁶⁴ Ahmet Ali Özeken, "Türkiye Sanayiinde İşçilik Mevzuunun İktisadi Problemleri," *Prof. Dr. İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s.245-246.

⁶⁵ Yalçın, a.g.e., s.58-67.

⁶⁶ TBMM ZC, 25.05.1942, s.264.

⁶⁷ Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, İstanbul, 1955, s.193.

⁶⁸ a.g.e., 195.

⁶⁹ Zonguldak Mebusları H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rifat Vardar, Ş. Devrin, E. Erirgöl'in 8 Ekim 1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, 03.12.1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

Linyitleri İşletmesi'nde çalışan mükellef işçiler, madenlerde zorunlu olarak çalıştırılmaktan duyulan sıkıntıyı anlatan şu türküyü söylüyorlardı:⁷⁰

Mükellefiyetin urganı, terli olur yorganı;

Mükelleften kurtulanı, çifte kessin kurbanı.

Bu ve benzeri halk kültürü öğeleri, işçiler arasında zorunlu çalışma uygulamasından duyulan sıkıntının dışavurumu olmasının yanında, bir bakıma, madenlerde örgütlenmeleri, topluca ve açık bir şekilde grev yapmaları imkânsız olan işçilerin, dinlenme ve molalarda, bir araya geldikleri sınırlı zamanlarda birbirlerine kulaktan kulağa ifade ettikleri, temel amaçlarını ve hedeflerini enformel bir biçimde ifade eden yazısız, adı konulmamış bir direniş programı ve tasarısı olarak görülebilir. Partinin, sendikanın, derneklerin olmadığı, işçilerin açık, yazılı, resmi direniş programlarının anında kovuşturulmaya uğrayacağına aşıkardığı, ayrıca okuma-yazma bilenlerin oranının da düşük olduğu bir ortamda, halk kültürünün, bu insanların ortak amaçlarını örtülü bir biçimde ilan etmekte, yaymakta ve birbirine ileterek kolektif bir ruh oluşturmaktan bir tür iletişim aracı, enformel ve örtülü bir mücadele programı olduğu söylenebilir.⁷¹

Bu doğrultuda, iş yavaşlatmak dışında, madenlerde iş mükellefiyetine tabi tutulan işçilerin sıklıkla başvurdukları diğer bir yol madenlerden firar etmektir. Firar, işçiler arasında istisnai bir hareket değildi; bilakis bireysel firarların çokluğu dolayısıyla, üstü örtülü kolektif bir hareket olarak nitelenebilecek kadar yaygın bir haldeydi. Ayrıca, toplu bir şekilde gerçekleşen firarlara da rastlanıyordu. Aşağıda yer alan, Erol Çatma'nın bir bölümünü aktardığı devlet yetkilileri arasındaki yazışma tutanaklarından, savaşın henüz ilk yıllarından itibaren firarların yaygın bir şekilde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo II).⁷² Ayrıca, maden ocaklarında çalışma yükümlülüğüne rağmen bunu yerine getirmeyen ya da madenlerden firar edenlerin varlığına ilişkin kanıtları yine *Resmi Gazete*'nin yayınladığı müddeumumilik ilanlarında bulmak mümkündür. *Resmi Gazete*'de iş yerinden kaçan ya da mükellefiyete uymayan civar insanlarla ilgili mahkeme kararları, sayfa sayfa uzun listeler halinde yayınlanmıştır.⁷³

⁷⁰ Makal, a.g.e., s.415.

⁷¹ Popüler kültürün politik etkileri ve işlevleri hakkında bkz. Anand A. Yang, "A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalities in 19th Century Colonial India," *Journal of Social History*, Bahar 1987; Robert Damton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris," *American Historian Review*, (Şubat 2000).

⁷² Çatma, a.g.e., s.125-126.

⁷³ Mükellefiyet kararına uymayanlar hakkında mahkeme kararları için Bkz., *RG*, 23 Mart 1943, No: 5362, 4755-4756; *RG*, 25 Mart 1943, No: 5364, s.4764; *RG*, 6 Nisan 1943, No: 5374, s.4808-4809; *RG*, 9 Nisan 1943, No: 5377; *RG*, 27 Nisan 1943, No: 5390, s.4925-4926; *RG*, 12 Mayıs 1943, No: 5402, s.5011. Sadece Ereğli havzası değil, Garp Linyitleri'ndeki mükellefiyete karşı direnişin izlerini de yine *Resmi Gazete*'de boy boy yayınlanan Tavşanlı ve Emet gibi ilçelerin mahkemelerin karar ilanlarından görmek mümkündür. Örneğin bkz., *RG*, 17 Şubat 1943, No.5333, s.4498; *RG*, 27 Şubat 1943, No: 5342, s.4559; *RG*, 13 Mart 1943, No: 5355, s.4673-4674; *RG*, 29 Mart 1943, No: 5367, s.4775.

Tablo II- Kömür Ocaklarından Fırlarlarla İlgili Yazışmalar (1940-41)	
Yazışma Tarihi	Yazışma Konusu
07.05.1940	Türk-İş ve Kilimli'den kaçan 42 kişi hakkında tatbikat
07.05.1940	Kozlu Köm-İş'ten kaçan 125 kişi hakkında
07.05.1940	Aybaşından sonra işe gelen 149 liste hakkında
08.05.1940	Köm-İş'ten ve İnağzından kaçan 53 kişi hakkında
11.05.1940	Tunceli halkından iskan yerlerini değiştiren 7 kişi hakkında
14.05.1940	İşten kaçan 6 kişi hakkında.
11.06.1941	Mükellef işçi fırlarları hakkında.
04.10.1941	Köylerine giden 1647 amele hakkında, listelerin mükellef memurlarına ve jandarmaya bildirilmesi, acele tedbir alınması hakkında

Kaynak: Erol Çatma, *Asker İşçiler*, (Ceylan Yayıncılık, İstanbul, 1998), s.126

Fırlar eden işçi ve ailelerine uygulanan baskı, hapis, gözaltı ve hatta işkenceye kadar varan cezalara ve mükellef işçileri memnun ederek fırlarların önünü almak için işçi ailelerine yapılan sosyal yardımlara rağmen, fırlarların önü alınmadı. 1944 gibi daha geç bir tarihte madenlerdeki idare amirlerinin yazışmalarından, fırlarların devam ettiğini ve bunun sonucu ceza alanların olduğunu görmek mümkündür.⁷⁴ Hatta bazı mükelleflerin fırlar sürecinde jandarmayla silahlı çatışmaya girdiği de oluyordu. Örneğin, Hasan Doğru adında bir köylü, mükellefiyete tabi tutulduğu maden ocağından kaçtığı ve takip sırasında jandarmaya silahla karşı koyduğu için cezalandırılıyordu.⁷⁵ Bazı işçiler ise yakalanmalarına ve yakalandıklarında ağır bir şekilde cezalandırılmalarına rağmen fırlar etmekte ısrar ediyor, yeniden kaçmanın yollarını arıyorlardı.

Fırlar eden işçileri yakalamak ve cezalandırmakla ordu içinde tesis edilmiş olan Tahkim Komutanlığı ilgileniyordu.⁷⁶ Üç kez üst üste fırlar edenler "tahkimata", yani tahkim komutanlıklarına sevk ediliyordu. Tahkimata sevk edilen işçiler, Erzurum'a ya da Edirne'ye gönderiliyor, yollarda, hava alanlarında ve diğer ağır işlerde ücretsiz olarak bir yıl çalıştırılıyordu.⁷⁷ Tahkimata sevk edilenlerin varlığı, idareciler tarafından alınan her türlü cebri ve cezai önleme rağmen bıkmadan usanmadan mükellefiyeti delmeye kararlı işçilerin varlığına işaret etmektedir.

Maden ocaklarında mükellefiyete tabi tutulan işçilerin fırlar etmelerinin ardında yatan nedenlerden ilki kötü ve ağır şartlarda, üstelik zorla çalıştırılmalarıydı. Özellikle çevredeki köylerinden ve ziraat işlerinden zorla koparılarak madenlere getirilen köylüler için madenlerdeki çalışma ve yaşama şartları dayanılmazdı. Ereğli'nin dağ köylerinden birinde yaşayan Yaşar Şen adlı eski bir maden işçisi, ocaktaki kötü koşulları ve bu nedenle fırlar ettiğini şöyle anlatmaktadır:

⁷⁴ Çatma, a.g.e., s.133.

⁷⁵ CHP Zonguldak İl İdare Kurulundan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikayet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [490.1 / 491.1978.1].

⁷⁶ Turgut Etingü, *Kömür Havzasında İlk Grev*, (Koza Yayınları, 1976), s.114.

⁷⁷ a.g.e., s.54.

1940'ta mükellefiyete göre ocağa girdim. Tırkacı'yım. Kazılan kömürü "ayak"lardan tırkalarla oluklara çekerdik. Çalıştığımız ocakta hava pervanelerini elle çevirirlerdi. Bu yüzden içerisi çok sıcak olurdu. Hava da çok bulanık... Çıplak çalışırdık... Ocağa girişimden bir hafta sonra kaçtım. Çok bunalmıştım. Köye gidip saklandım. Aradan bir iki gün geçmeden atlı jandarmalar geldi. Beni bulamayınca karımı sürüyüp karakola götürdüler. Karımı ben teslim oluncaya kadar bırakmadılar.⁷⁸

Fırlarların diğer bir nedeni bazı köylülerin kendilerine kanunlara aykırı bir şekilde iş mükellefiyeti yüklediğini düşünmeleriydi. İş mükellefiyetine ilişkin kararnameye göre, yalnızca daha önce maden içinde çalışmış olan köylüler mükellefiyetin kapsamına alınması gerekirken, madenlerde hiç çalışmamış birçok köylüye de mükellefiyet yüklenmişti. Kendilerini ilgilendiren bu kararnameden haberdar olan ya da muhtarları tarafından haberdar edilen köylüler kendilerine yüklenen mükellefiyetin kanuna aykırı ve haksız bir muamele olduğunu düşündükleri durumlarda çeşitli şekillerde direniyorlar, köylerinde gizlenerek maden ocaklarına gitmiyorlardı. Madenlere götürüldüklerinde ise fırlar ediyorlardı. Yakalansalar dahi yeniden fırlara başvuruyorlardı. Örneğin, Zonguldak'taki yedi köy muhtarı bir araya gelerek kaymakamın hazırladığı mükellefler listesine itiraz ediyordu. Muhtarlar, maden işlerinden anlamayan köylülerine iş mükellefiyeti yüklenmesinin kanuna aykırı olduğunu iddia ediyorlar ve kendilerine sunulan listeyi imzalamıyorlardı. Karşılığında kaymakam tarafından hakarete uğradıkları gibi, ardından tahkimata sevk ediliyorlardı. Bunun üzerine fırlar eden köy muhtarları jandarmalar tarafından köylerde ev ev aranıyor. Daha sonra bir araya gelen yedi muhtar, CHP'ye toplu bir dilekçe yazarak, devlet yetkililerinin kendi köylülerine kanuna aykırı muamelelerde bulunduğundan şikayet ediyorlardı.⁷⁹

Zonguldak mebuslarının ücretli iş mükellefiyeti sisteminin uygulanmasına dair hazırladıkları raporda da, kendilerine iş mükellefiyeti yüklenen işçilerin içinde buldukları şartları, mükellefiyete karşı direnişlerini ve direnişlerinin arkasındaki ekonomik nedenleri görmek mümkündür. Rapora göre, kömür ocaklarında çalıştırılan mükellef işçi sayısı, hasat mevsiminde ziraat işleriyle uğraşanların köylerine dönmek için fırlar etmesi ve haksız olarak kendilerine mükellefiyet yüklenenlerin kaçması nedeniyle 1942 sonbaharında sürekli azalmaktaydı. Aşağıda özeti yer alan raporda madenlerdeki fırlar hadiselerinin yaygınlığından söz ediliyordu ve bu fırlar hadiselerinin sebepleri yer alıyordu:

Eylül [1942] ayı içinde de maden ocaklarında amelenin noksan olduğunu anladık. Ve bu noksanlığın ve fırlarların sebep ve saikleri üzerinde araştırmalarda bulduk. İş Mükellefiyeti teşkilatının mükellefiyete tabi amele defterlerini henüz tam ve noksanzsız olarak tanzim edememiş olmasını bir tarafa bırakırsak, vilayet köylüleri amelesinin ocaklarından fırlar etmelerini veya mürettep buldukları aylarda ocaklara gitmeyerek fırlarda kalmalarını başlıca şu aşağıda saydığımız sebeplerden ileri gelmiş bulmaktayız. Keyfe müstenit temerrütlerle fırlar edenler tabiatıyla bahsimizin dışında kalmaktadır.

Hasat ve çift sürme zamanında köylerinde bu işlerini görece yakınları bulunmayan mükellef ameleler ocaklara gelmemekte ve getirilmiş olanlar da fırlar etmektedir.

⁷⁸ Çıldır, a.g.e., s.175.

⁷⁹ CHP Zonguldak İl İdare Kurulundan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikayet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No.490.1 / 491.1978.1].

Çünkü tarlasını ekemez, ektiği mahsulü kaldıramazsa yalnız ocaktan alacağı gündelik ücretleriyle çoluk çocuğunun bir yıllık yiyeceğini ve giyeceğini ve sair ihtiyaçlarını temin edememekte olduğundan kendisini sıkıntı çekmeğe mahkum görmektedir. Bunun için tarlasına sarılmaktan başka müstağni kalamıyor. Bu yüzden ileri gelen firarların önünü almak, alacakları gündeliklerin miktarı bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir hadde varıncaya kadar mümkün olmayacak gibi görünüyor.

Milli Korunma Kanununa göre maden ocaklarında bir defa çalışmış olanlar iş mükellefiyetine tabi tutulmaktadır. Bu mükelleflerin, ocaklarda hiç çalışmamış olsa dahi, soy adlarını taşıyan akrabalarının ve bunlardan başka bir de eskiden beri daima çiftçilik, ticaret veya sanat işleriyle uğraşmış ocaklarda hiç çalışmamış bazı kimselelerin de mükellefiyete tabi tutuldukları anlaşıldı... Bu gibi mükellefler ya birden hiç görmedikleri ocakların yer altı işlerine tertip edilmiş olmalarından veyahut maden ocaklarının ağır işlerine tahammül göstermek ve alışmak istemediklerinden ötürü firar etmektedirler.

Köyünde ailesinin yiyecek zahiresi bulunmayan bir mükellefi, ocaklarda iş başında tutabilmenin ve firardan alıkoymanın ne dereceye kadar kabil olabileceğini takdir etmek güç değildir.

1941 ve 1942 yılları aylarında çalışan amele miktarları arasında göze çarpacak kadar bir fark görülmektedir. 1941 yılına nispetle 1942 yılı nisan ayında günde 857, Mayıs ayında 804, Haziranda 916, Temmuzda 366, Ağustosta 306, Eylülde 432 amele noksanlığı... Bu amele noksanlığı, 1941 yılında köylerde işe durumunun 1942 yılına nispetle daha çok müsait bir hale geçmiş olması ve ocaklarda işçileri temin edile gelen amelelerin köylerindeki ailelerinin ekmek ihtiyacını temin etmek üzere 1942 yılında sık sık civar vilayetlerde dolaşarak zahire aramak ve bunun için ocaklardan kaçmak zorunda kalmış bulunmaları ile ilgilidir.⁸⁰

Görüldüğü gibi, köylülerin madenlerden firar etmeleri için pek çok neden vardı. Uygun olmayan çalışma koşulları, kendilerinin kanuna aykırı bir şekilde yükümlülük altına sokulmaları, kendilerine haksızlık yapıldığını düşünmeleri, savaş yıllarının darlık ve pahalılık ortamında köyde geçim olanaklarının azalmış olması ve geride kalan ailelerinin işe için yapmaları gereken ziraat işlerini aksatmamaya çalışmaları işçileri maden ocaklarından kaçmaya sevk ediyordu.

Yetkililer yaygın firarlar karşısında, mükellef işçileri madenlerde tutmak için şiddetli baskı ve sert cezalara başvuruyorlardı. Jandarmalar kaçan işçilerin köylerini ve evlerini arıyorlardı. Eğer firarileri bulamazlarsa, onların ailelerini gözaltına almaktan, dayak atmaktan firarinin karısı ya da kızına tecavüze kadar varan şekillerde baskı ve şiddete başvuruyorlardı. Erol Çatma'nın Mart 1995 tarihinde röportaj yaptığı maden işçisi emekli İzzet Çatma, jandarmanın köydeki aramaları sonucunda firar eden işçiyi bulamadığında, işçinin karısını ve kızını rehin aldığı, hatta tecavüz ettiği yolundaki yaygın söylenti ve şikayetlerin doğru olduğunu belirtmiştir.⁸¹ O dönemde havzada üst-madenci olarak çalışan Turgut Etingü de mükellefiyet döneminde firariler ve aileleri üzerinde aşırı baskı ve şiddete kadar uzanan uygulamaların olduğunu doğrulamaktadır.⁸²

⁸⁰ Zonguldak Mebusları H. Karabacak, H. Atif Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, Ş. Devrin, E. Erişirgil'in 8 Ekim 1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No.490.1 / 722.470.1].

⁸¹ Bkz. Çatma, a.g.e., s.132.

⁸² Etingü, a.g.e., s.114.

Ereğli'nin bir dağ köyünde yaşayan Yusuf Şen adındaki maden işçisinin yaşadıkları da firari işçilere yapılan kötü muameleye doğrulamaktadır. Yusuf Şen, kendisinin ocaktan kaçması üzerine jandarmanın köye gelerek karısını rehin aldığını, kendisi gibi ocaklardan firar eden işçilerin bebeklerinin dahi rehin alındığını söylüyordu.⁸³

Zonguldak mebuslarının intihap dairesi raporlarında ve parti müfettişlerinin teftiş raporlarında da, firari mükelleflere ve ailelerine yapılan baskının izlerine rastlamak mümkündür. Zonguldak mebuslarının hazırladığı 1942 yılına ait bir raporda, maden ocaklarından firar edenlerin ailesi efradına ve mükellefler jandarma tarafından dayak atılması gibi ağır muameleler yapılmakta olduğu belirtiliyordu.⁸⁴ Zonguldak'tan Parti Müfettişi'nin 1943 yılına ait raporundan anlaşıldığına göre, bölgede teftişlerini sürdüren müfettişle bizzat görüşen CHP Ulus Nahiye Reisi, kendi nahiyesinde iş mükellefiyeti yüklenen köylülerin ocaklardan kaçtığını belirtiyordu. Bundan ötürü, köylüler rahat yüzü görmediği gibi, tarımsal üretim de kesintiye uğruyordu:

*Ücretli iş mükellefiyetine tabi tutulan nahiye halkı, bu işten anlamadıkları için firar etmek gibi fena bir yola saparak mahkemelerde süründükleri gibi, köylerinde bu yüzden çoluk ve çocukları da huzur ve rahat görememektedirler. Kendi ziraat işleri yüz üstü kaldığı gibi direkçilik işi de aksaklık göstermektedir.*⁸⁵

Fakat, firar ettikleri için kendilerine ve ailelerine verilen acımasız cezalar ve baskılar karşısında mükellefler yılmıyorlardı. Maden ocaklarından kurtulabilmek için firar dışında başka çareler buluyorlardı. Örneğin, bazı işçiler mükellefiyetten kurtulmak için sahte hasta raporu almaya çalışıyorlardı. Hasta raporu almanın iki yolu vardı. Birincisi doktora rüşvet vermek; diğeri de kendilerini ciddi bir biçimde yaralamak ya da kendisine hastalık bulaştırmaktı.

Turgut Etingü'nün belirttiğine göre, Zonguldak'ta sahte rapor almak için doktorlara rüşvet verilmesi öyle yaygındı ki, bazı doktorlar rapor alarak kurtulmaya çalışan mükelleflerin verdikleri rüşvetlerle zengin olmuşlardı. Etingü'nün ifadesiyle, bu tür konulardaki rüşvetler nedeniyle, "İş Mükellefiyet Müdürlüğü ile Teşkilat Hastanesi'nden o dönem rüşvet zengini olanların adları listeler oluşturdu!"⁸⁶

Rapor almak için bütün mükellefler rüşvet verecek ekonomik güce sahip değildi kuşkusuz. Bu durumdaki işçiler ise kendilerini yaralayarak ya da hasta hale getirerek madenlerden kurtulmayı deniyorlardı. Etingü'nün belirttiği kadıyla, ayak veya kollarını, parmaklarını keskin yüzlü taş veya balta ile yontup, bazı parçalarını keserek hastaneye yatan ve böylece mükellefiyetten kurtulmak isteyenlerden bu yaraları işlete işlete kangren ederek sonradan el, ayak yoksunu kalanlar çoktu.⁸⁷ İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* adlı romanında da madende çalışmamayı aklına koymuş olan bazı işçilerin ocağa girmemek için sağ ellerinin baş parmaklarını kestikleri ifade edilmektedir.⁸⁸

Yine, Turgut Etingü'nün Zonguldak'ta çıkan 4 Şubat 1942 tarihli *Ocak* gazetesinden aktardığı bir habere göre, ocaklarda iş mükellefiyetine tabi tutulanlar kendilerine

⁸³ Çıladır, a.g.e., s.175.

⁸⁴ Zonguldak Teftiş Raporlarına Vekaletlerden Gelen Cevapların 4. Büroya Sunulduğu, 28.08.1943, BCA CHPK [No.490.1 / 513.2061.2].

⁸⁵ CHP Zonguldak İl İdare Kurulundan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikayet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No.490.1 / 491.1978.1].

⁸⁶ Etingü, a.g.e., s.114.

⁸⁷ a.g.e., s.114.

⁸⁸ Yalçın, a.g.e., s.76.

uyuz ve tifüs gibi hastalıklar bulaştırarak ocaklardan kurtulmaya çalışıyorlardı. Gazetelerin haberi şöyleydi:

Gerçekten on binlerce vatandaşın istekleri dışında olarak Havza'da çalıştırılmaları böyle bir anlayışın çıkmasına çok uygundu. Bundan ötürüdür ki, mükellef işçilerden çoğu kendilerini, bu angarya saydıkları çalışmadan kurtarabilmek için çeşitli çarelere baş vurmaktaydılar. Bir ara uyuz ve hatta tifüs mikroplarını kendi elleriyle, gene kendi vücutlarına aşılamak gibi akıl dışı davranışlara giriştikleri bile görülmüştür.⁸⁹

Zonguldak kömür madenlerinde en kötü şartlar altında çalıştırılan mahkum işçiler de benzer yollarla zorunlu çalıştırma uygulamasına direniyorlardı. Madenlerdeki yetkililerin raporları, ocaklarda çalışması gereken tüm hükümlü işçilerin yaklaşık üçte birinin ya hastalanarak ya da hasta raporu alarak istirahat ettiğini ve çalışmadığını söylüyordu:

Yedi gün zarfında Derebaca'da çalışan mahkum amelenin yüzde 31.5 nispetinde çalışmadığı... anlaşılmaktadır. Mahkum amelenin muntazam çalışmaları müessese tarafından sıkı bir surette takip edilmekte ise de ellerinde salahiyyet doktorlardan alınmış istirahat kağıtları bulunan kimseleri işe sevk etmeğe icbarda haklı olarak tereddüt etmekteyiz. Yapılan tahkikatta çalışmayan mahkum amelenin usulü vehiçle istirahat aldıkları ve bu keyfiyetin adeta münavebe ile yapıldığı görülmektedir.⁹⁰

Sonuçta maden ocaklarında zorunlu çalışmaya tabi tutulan maden işçilerine yapılan zorlama ve baskılar, onların mücadelesini önleyemiyordu. İşçiler yasal düzeyde etkide bulunamadıkları ücretli iş mükellefiyeti uygulamasını pratikte delmekten ve ona meydan okumaktan geri kalmadılar. Bazen acı sonuçlara yol açsa da, işçiler firar ederek, sahte doktor raporu alarak, kendilerini yaralayarak, fırsat buldukça iş temposunu düşürerek oldukça ağır olan iş yükünü pratikte hafifletmeye çalıştılar ve iş mükellefiyetine karşı direndiler.

İşçilerin sonu gelmez firarlarına ve diğer direniş metotlarına karşı uygulanan cezaların ve cebri yöntemlerin etkili sonuç vermemesi üzerine, cezai tedbirlerin yanı sıra çeşitli sosyal tedbirler de tasarlandı. Mükelleflerin çalışma şevklerini, verimlerini arttırmak ve direnişlerini azaltmak için çalışkan ve uyumlu işçilere ve ailelerine sosyal yardımlar yapılıyor, firar etmeyen, devamsızlık yapmayan ve verimli bir şekilde çalışan işçiler ödüllendirilerek teşvik ediliyordu. O dönemde Ereğli maden ocaklarında mühendislik yapmış olan Kadri Yersel bu konuda şöyle diyordu:

Cezanın yanında teşvik önlemlerinin alınmasına da girişildi. Çaycuma, Devrek, Ereğli gibi toplama merkezlerinde devamlı ve verimli çalışan işçilerin ailelerine normal bedellerle tahil ve çaput vermeye başladık.⁹¹

1942'de Ereğli kömür madenleri işletme müdürü İhsan Soyak işçilerin verimini arttırmak için sadece cezalandırmaya değil, bunun yanında onları teşvik edici sosyal tedbirlere de başvurulması gerektiğini düşünüyordu. Bu düşünüşü doğrudan doğruya İktisat Vekaleti'ne şu talepleri içeren bir öneri sunuyordu: 1. Gıda maddelerinin temininde azami suhulet gösterilmesi; 2. Havzada çalışan işçinin tekaütlük işinin halledilmesi; 3. İstihsalde alakadar bilumum personele istihsal ve randımanla münasip bir şekilde prim verme imkânının bahşedilmesi.⁹²

Fakat mükellef işçiler açısından sorun sadece sosyal tedbirlerle halledilemezdi. Çünkü, kaçışların tek nedeni işçilerin ekonomik çıkarları ya da içinde buldukları çalışma ve yaşama şartlarının fiziksel ağırlığı değildi. Olayın bir de psikolojik yönü vardı. Çoğunun köylerindeki toprağa dayalı işlerinden kopartılıp, istemedikleri işlerde çalışmaya mecbur edilmeleri, yaptıkları işe yabancılaşmalarının had safhaya ulaşması, çoğu kendi köyünün dışına bile çıkmamış insanların kendi ailelerinden ve topluluklarından uzak, yabancı bir çevrede yabancı insanlarla birlikte kalmaları, savaş yıllarının kıtlık ve pahalılık ortamında geride bıraktıklarını düşünmeleri, mükellef işçilerin kendilerini hapishanede gibi hissetmelerine yol açıyordu. *Ölümün Ağzı*'nda bir köylü-işçi, hapiste olmanın içinde buldukları durumdan daha iyi olacağını söyleyerek nasıl bir psikoloji içinde olduğunu dile getiriyordu.⁹³

Sonuçta, yukarıda ifade edildiği gibi, iş mükellefiyetine karşı direniş savaş yılları boyunca devam etti. Öyle ki, Kadri Yersel'in belirttiğine göre, "Kaçakları kovalamak, yakalamak ve işyerine teslim etmek yeterli olmuyordu. Yine kaçıyorlardı. Normal jandarma gücü yetmez oldu. Takviye edildi."⁹⁴ 1944 yılına gelindiğinde firarları önlemek üzere yeni bir kanun çıkarıldı. 11 Ağustos 1944 tarihli kanuna göre, işyerini terk etme suçu işleyenler para ve hapis cezasına çarptırılıyorlardı. Artan cezalar hükümetin 1944'te iyice artan firarların önünü alamadığını, bu nedenle çok sert metotlara başvurma gereği duyduğunu gösteriyordu.⁹⁵

İşçilerin bu direnişlerinin etkileri sadece lokal bir çerçevede, madenlerle sınırlı kalmadı; çeşitli makro ekonomik, toplumsal ve politik yansımaları da oldu. İstenilen düzeyde verimli emek gücünün sağlanamaması, savaşın neden olduğu maden direniş tedarikindeki ve diğer girdilerin sağlanmasındaki sıkıntılar gibi diğer etkenlerle birleşince, kömür üretiminde duraksama oldu. Hatta 1942 yılında üretim miktarı, her ne kadar 1938 seviyesinin altını görmese de, 1939, 40 ve 41 yıllarına nazaran önemli oranda düştü. Kömür üretimindeki yetersizlik şehirlerde odun fiyatlarının fırlamasında rol oynarken, kitlelerin yakacak konusunda sıkıntı yaşamalarına yol açtı. Dönemin gazeteleri kentlerdeki yakacak sorunuyla ilgili haberlerle doldu. Ayrıca, sadece yakacak olarak değil, sanayide kullanılan bir enerji kaynağı olarak da mazot ithalatının azaldığı, elektrik kaynaklarının ise sınırlı olduğu savaş yıllarında, kömür üretimindeki yetersizlikler, birçok fabrikanın üretim faaliyetlerinde önemli sorunlar yaratmaya devam etti.

Manisa mebusu Refik İnce 1942 yılına ait seçim bölgesi raporunda, Manisa'nın Merkez, Salihli, Turgutlu, Soma, Kırkağaç gibi kazalarında faaliyet gösteren sanayi tesislerinin bir bölümünün faaliyetlerinin kömürsüzlük nedeniyle kesintiye uğradığını, un fabrikalarının çalışmadığını belirtiyordu. Refik İnce'nin raporda yazdığına göre, Manisa Valisi işe sorununun katlanılmaz boyutlara ulaşması üzerine, Devlet Demir Yolları'nın kömürlerine el koyarak un fabrikalarına kömür sağlamıştı. İnce, kömür konusundaki sıkıntılar nedeniyle benzer olayların İzmir'de de yaşandığını, kömürsüzlükten fabrikaların durma noktasına geldiğini bildiriliyordu.⁹⁶

İstanbul'da ise kömür darlığı kömüre ihtiyaç duyan sanayi işletmelerinin faaliyetlerini olumsuz etkiliyordu. Kömür yokluğu nedeniyle, havagazı işletmesinin faaliyetlerini

⁸⁹ Gündüz Nadir, "İş Mükellefiyeti Kaldırıyor," 04.02.1942 tarihli *Ocak*'tan aktaran Etingü, a.g.e., s.116.

⁹⁰ Erol Çatma, *Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler*, (KESK/Maden Sen Zonguldak Şubesi, 1996), s.47.

⁹¹ Yersel, a.g.e., s.21.

⁹² Çatma, a.g.e., s.128.

⁹³ Yalçın, a.g.e., 64.

⁹⁴ Yersel, a.g.e., s.21.

⁹⁵ Güzel, a.g.e., s.134.

⁹⁶ Manisa Mebusu Refik İnce'nin 1942 Yılına Ait İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [490.1 / 684.322.1].

durdurmak zorunda kaldığı oluyordu.⁹⁷ Yine kömür, ekmek gibi insanların üzerinde en çok durduğu ve en çok ihtiyaç duyduğu maddelerden biri oldu. Birçok bölgede yapılan parti yerel kongrelerinin tutanaklarında, halkın talep ettiği temel ihtiyaç maddeleri arasında kömürün adı sık sık geçiyordu. Örneğin, *Afyon CHP İl Kongresi Zabıtlarına* göre, Afyon vilayetinin dilekleri arasında vilayet düzeyinde kömüre ihtiyaç duyulduğu ve bu ihtiyacın bir an evvel karşılanması gerektiği belirtiliyordu.⁹⁸ *CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Hülasası* içinde de İktisat Vekaleti ile ilgili dilekler arasında birçok vilayetten kendi bölgelerine kömür tevziatı yapılmasına ilişkin dilekler görmek mümkündür.⁹⁹ Aynı şekilde, seçim bölgeleri olan Eskişehir'de incelemelerde bulunan milletvekilleri, kömür kıtlığını ve mevcut kömürlerin çok kalitesiz olduğunu rapor ediyorlardı. Eskişehir milletvekillerinin raporuna göre, yeterli kömür sağlanamaması ve mevcut kömürlerin kalitesiz olması şehirdeki fabrikaların üretim faaliyetlerinde durgunluk yaratıyordu. Bu durum, söz konusu fabrikaların ürettiği malların miktarına ve kalitesine olumsuz yansırıyordu. Toplam arzı azaltarak fiyatların yükselmesinde ve hayat pahalılığında da rol oynuyordu.¹⁰⁰ Savaş yılları boyunca birçok vilayette yeterli miktarda kömür tedarik edilememesi ve mevcut kömürlerin kalitesizliği kamuoyunda yaygın bir şikayet konusu oldu.¹⁰¹ Nihayetinde, 1943 yılında kömür de hükümetin başlattığı sosyal yardım kampanyası kapsamında dar gelirli ve fakir halka tevzi edilen maddeler arasına alınacak ve fakir kesimlere karneye dağıtılmaya başlanacaktı. Bunda kuşkusuz, maden işçilerinin mücadelelerinin büyük payı vardı.

Diğer Sektörlerdeki İşçilerin Gündelik Yaşamdaki Direniş ve Mücadeleleri

Diğer sektörlerde çalışan işçiler de MKK'nın getirdiği düzenlemeler, çalışma koşullarının ağırlaşması ve hayat pahalılığı karşısında çeşitli mücadele biçimleri geliştirdiler. İşçilerin içinde buldukları zor çalışma ve hayat koşulları karşısında başvurdukları ilk çıkış yolu, başka iş yerlerinde daha yüksek ücretle çalışma imkânı doğduğunda, yasalar hilafına da olsa işini bırakarak daha yüksek ücret vaat eden bir işe girmekti. Böylece bir işletmenin bir yıl içinde işe aldığı yeni işçilerin mevcut işçiler içindeki oranı artıyordu. Konuyla ilgili ayrıntılı bir araştırma yapmış olan Nusret Ekin'e göre, bir yıl içinde işletmeye giren ve çıkan işçi miktarının mevcut işçiler içindeki oranını ifade eden işçi devrinin en yüksek oranlara ulaştığı dönem İkinci Dünya Savaşı yılları oldu.¹⁰² İşçi devrinin yüksekliği, gerek istikrarlı bir şekilde üretimin başında olan bir işçi kesiminin

ortaya çıkmasını önleyerek üretim sürecinde aksamalara neden oluyor, gerekse vasıflı, işine ve işyerine aşına bir işçi kesiminin oluşmasını önüyor, işletmelerin verimliliğini azaltıyordu.

İş bırakmanın ve sık sık iş değiştirmenin en başta gelen nedeni hiç kuşkusuz ücretlerin düşüklüğüydü. İşçiler savaş yıllarında reel ücretlerinin değer kaybına uğraması sonucunda nerede fazla maaş görürlerse oraya koşar olmuşlardı. Bu durumu, işçilerin artan hareketliliğinden yakınan işverenlerin ifadelerinden izlemek mümkündür. Örneğin, tütün işletmeleri yöneticilerinden biri, "çalışanlarının beş kuruş fazla yevmiye buldukları yere gittiklerini" belirtiyordu.¹⁰³ Başka bir işveren de, kanuna aykırı olmasına karşın, işçilerin fazla ücretle iş bulduklarında mevcut işlerini bırakıp gitmelerinden şöyle yakınıyordu:

*İşçilerimizi işe bağlayamıyoruz. Nerede fazla ücret görürlerse oraya çekip gidiyorlar. İşçilerimizi imalathaneler çekiyor. Onlar muamele vergisine tabi olmadıklarından ucuza mal ettikleri malları pahalıya satıp fazla kâr ettiklerinden işçilerine fazla yevmiye ödeyebiliyor.*¹⁰⁴

Bazı işçiler ücretlerinin düşüklüğünden dolayı çalıştıkları fabrikaya aldıkları ücretle geçinemediklerini belirterek istifa dilekçelerini sunuyorlardı. İşverenler ise MKK'nın kendilerine verdiği haklara güvenerek istifaları kabul etmeyebiliyordu. MKK'ya göre işverenin, işçilerinin işten ayrılma taleplerini reddetme hakkı vardı. Örneğin, Darıca'daki Aslan Çimento Fabrikası'nda 1930'larda çalışmaya başlayan Hüseyin Çömez, Ağustos 1942'de fabrika yönetimine yazdığı dilekçede, savaşın neden olduğu sıkıntılı günlerde saat ücretlerinde yapılan 9 kuruş tutarındaki indirim karşısında geçinemediğini ve işinden istifa etmek istediğini belirtiyordu. Fabrika yönetimi ise bu gerekçenin istifa nedeni olamayacağını bildiriyordu.¹⁰⁵

Kuşkusuz, bu gibi durumlarda işçiler yasalara ve patronlarına karşı gelerek işini terk etmek zorunda kalıyordu. İşverenler ise iş yerine gelmeyen işçilerini polise bildirmek ve onları zorla işlerine döndürmek hakkına sahipti. Savaş yıllarında MKK hilafına işlerini bırakmaktan ötürü her gün birçok işçi yakalanıyor ve Milli Korunma Mahkemeleri'ne veriliyordu. Örneğin, işçi sınıfının yoğunluğu açısından Zonguldak'tan sonra ikinci sırada gelen Eskişehir'de MKK kapsamında ücretli iş mükellefiyetinin uygulandığı, iş bırakmanın yasaklandığı ve mesai saatlerini artırıldığı devlete ve özel sektöre ait birçok büyük sanayi tesisi yer alıyordu. Demiryollarına ait fabrikalar, cerh atölyeleri, çeşitli imalathaneler, şeker fabrikaları ve milli müdafaaya ait sınıai müesseselerin bulunduğu ve birçoğunda iş bırakma yasağının uygulandığı Eskişehir'deki bu sanayi kollarında işçi firarları sık rastlanan olaylardandı.¹⁰⁶

Kocatepe gazetesinde yayımlanan Eskişehir Asliye Ceza Hakimliği ilanlarından işyerlerini yasalar hilafına terk eden işçileri görmek mümkündür. 1 Mayıs 1943 tarihinde yayımlanan seri ilanlarda, "mazereti olmaksızın çalışmakta olduğu şimendifer fabrikasındaki işini terk etmekten" Osman Ay; "Milli Korunma Kanunu'na tevkiyen iş yerini terk etmekten" Şükrü Kaya, Hasan Demirdöver, Osman Hisar, Mustafa Efe; "çalışmakta

⁹⁷ Müfit Necdet Deniz "Neden Kömür Sıkıntısı İçindeyiz," *Tan*, 21.01.1943.

⁹⁸ 1944 Yılı Afyon İl Kongre Zabıtları, BCA CHPK [No.490.1 / 133.539.1].

⁹⁹ *CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Hülasası*, (CHP Genel Sekreterlik Neşiriyatı, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943), s.47.

¹⁰⁰ Eskişehir Mebuslarının 26.11.1944 Tarihli Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No.490.1 / 642.169.1].

¹⁰¹ Kömürle ilgili yurt düzeyinde yaygın talepler ve şikâyetler için bkz., İçel Mebusları Ahmed Ovacık, Dr. Muhtar Berker, Emin İnankur, Ferid Celâl Güven, Turhan Cemal Beriker'in 1942 yılına ait seçim bölgesi raporu, BCA CHPK [490.1 / 660.206.1]; Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekler Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 tarihli raporu, BCA CHPK [490.1 / 509.2043.1]; Zonguldak Mebusu Konya Bölgesi Müfettişi M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 tarihli Teftiş Bölgesi Raporu BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].

Dönemin gazetelerinde sık sık kömür sıkıntısına dair haberler bulmak mümkündür. Örneğin, "Odon ve Kömür Meselesi," *Tan*, 28.09.1941; "Odon ve Kömür Alış Verişleri Nasıl Oluyor?" *Tan*, 08.01.1941; "Halk Kömürsüz Bırakılmayacak," *Tan*, 25.02.1942; "Kömür Tevziyatında İntizamsızlığın Önüne Geçilmelidir," *Tan*, 28.02.1942; "Acaba Bu Kömürü Kim Alabilecek?" *Cumhuriyet*, 23.07.1943; "Kömür Dağıtımında İnsan Payı," *Cumhuriyet*, 26.07.1943; "Kömür Tevziyatında Çıkarılan Zorluklar," *Tan*, 01.08.1945.

¹⁰² Bkz. Ekin, a.g.e., s.140.

¹⁰³ Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor," *Tan*, 05.07.1945.

¹⁰⁴ *Cumhuriyet*, 11.03.1944.

¹⁰⁵ Murat Koraltürk, "İşçi Sicil Dosyalarının Dili: Aslan ve Eskişehir Çimento Fabrikaları İşçi Sicil Dosyalarından Notlar," *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s.224.

¹⁰⁶ Orhan Tuna, "İş İstatistikleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1944-Ocak 1945, Cilt 6, No.1-2, s.337.

olduğu Eskişehir Devlet Demiryollarındaki işini bilâ sebep terk etmekten" Nasuh Gülmez, Osmanoğlu Ehliman adlı işçiler Milli Korunma Mahkemesi'ne veriliyor ve ağır para cezalarına çarptırılıyordu.¹⁰⁷

4 Mayıs 1943'te verilen seri ilanlarda ise, bir gün içinde, "Milli Korunma Kanunu'na tevkifan işyerini terk etmekten" suçlu Mahmut Dunbil; "Devlet Demiryollarındaki işini bilâ sebep terk etmekten" suçlu İsmail İlhan, İzzet Santur; "Eskişehir Tayyare fabrikasındaki işini mazeretsiz terk etmekten" suçlu Cevat Soytekin, Hamdi Akdarmaz, Zafer Karadal, İbrahimioğlu Mehmed, Satılmışoğlu Ramazan, Hüseyin Özyüce; "Eskişehir cerh atölyesindeki işini mazeretsiz terk etmekten" suçlu Mehmedoğlu Ahmed adlı işçiler hakkında tahkikat yapılarak para cezasına çarptırılıyorlardı.¹⁰⁸

Tan gazetesinin arka sayfasında da "Milli Korunma Kanunu'na muhalefet" ederek iş yerlerini terk eden işçilerin varlığını kanıtlayan pek çok mahkeme ilanı vardır. 25 Şubat 1944 tarihinde yayınlanan Üsküdar Milli Korunma Müddeiumumiliği ilanlarına göre, "mazeretsiz işini terk etmek suretiyle Milli Korunma Kanununa muhalefetten" Mustafa Neşter, Hasan Saral, Ahmetoğlu Hüsamettin, Saim Göksoy ve İrfan Alpman isimli işçiler mahkeme tarafından para cezasına çarptırılıyorlardı.¹⁰⁹ Dönemin gazetelelerinin arka sayfalarında daha pek çok benzeri mahkeme ilanı görmek mümkündür.

İşçi sınıfının MKK'nın hükümlerine karşı iş bırakma eylemlerine başvurduğunu ve bu eylemlerini sürdürdüğünü görmek bakımından diğer bir kanıt da *Resmi Gazete*'de yayınlanan mahkeme ve müddeiumumilik ilanlarıdır. Örneğin, 22 Nisan 1944 tarihli *Resmi Gazete*'de yer alan Konya Ereğlisi Cumhuriyet Müddeiumumiliği'nin ilanlarına göre, "Ereğli Bez Fabrikası'ndaki işini izinsiz ve mazeretsiz terk etmekten suçlu" Ahmet Sarıkaya, Abdullah Ataç ve Mehmet Ali Kırdı adlı işçiler Milli Korunma Kanunu'nun 10. ve 54. Maddeleri gereğince yüzer lira ağır para cezasına çarptırılıyordu.¹¹⁰ *Resmi Gazete*'nin savaş yıllarında yayınlanan sayılarında daha pek çok benzeri ilan yayımlandıyordu.

Savaş yıllarında işçilerin iş değiştirme, işyerini terk etme ve işe devamsızlık gösterme gibi eylemleri oldukça yaygın bir hal aldı. Savaşın getirdiği ekonomik güçlükler karşısında işçilerin çeşitli iş yerleri arasındaki hareketliliği artış gösterdi. Bu hareketlilik işletmelere çeşitli bakımlardan olumsuz bir biçimde yansıyor. Örneğin, mevsimlik şeker sanayinde, kampanya devresinde gerekli olan işçilerin gösterdiği çok yüksek işçi devrinden sık sık şikayet ediliyordu. Nusret Ekin'in aktardığı Murakabe Heyetleri'nin Şeker Fabrikaları raporunda fabrika için gerekli olan 1500 işçiye karşılık, yüksek işçi devri nedeniyle yaklaşık 5000 kişinin kısa müddetlerle çalışarak fabrikaya girip çıktığı ve bunun fabrikanın verimine olumsuz yansıdığı ifade ediliyordu.¹¹¹ Aynı şekilde, *Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1942 Yılı Raporu*'nda fabrikaya giriş ve çıkış oranlarının çok yüksek olduğu, günlük işçi devrinin 86 kişiye yükseldiği ve bu durumun işletmenin maliyetlerini artırdığı belirtiliyordu.¹¹²

Türkiye'de imalat sanayinde istihdam edilen işçilerin önemli bir bölümünü içeren mensucat sanayindeki işçi hareketliliği de işçi devrinin savaş yıllarındaki yüksekliği

¹⁰⁷ *Kocatepe*, 01.05.1943.

¹⁰⁸ *Kocatepe*, 04.05.1943.

¹⁰⁹ "Üsküdar Millî Korunma Müddeiumumiliğinden," *Tan*, 25.02.1944.

¹¹⁰ *Resmi Gazete*, 22 Nisan 1944, No.5688, s.6784.

¹¹¹ Ekin, a.g.e., s.136.

¹¹² a.g.e., s.136.

hakkında önemli ipuçları vermektedir. Zira mensucat sanayinde çalışan işçilerin Türkiye'deki İş Kanununa tabi olan bütün işyerlerindeki işçilere oranı 1938'de yüzde 17.68 ve 1943'te yüzde 18.23 olup, toplam işçilerin yaklaşık beşte birini teşkil etmekteydi. Bütün sektörler içinde nispeten en çok işçinin istihdam edildiği sektörlerden biri mensucat sanayi idi.¹¹³

Savaş yıllarında mensucat sanayinde reel ücretlerdeki düşüş 1938'e nazaran yüzde 59'a kadar varmıştı. Halbuki fabrikalar zamanla iki üç vardiya halinde çalışmaya başlamıştı.¹¹⁴ Görüldüğü gibi bir yandan ücretler düşmekte, diğer yandan da iş temposu artmaktaydı. Dolayısıyla, söz konusu dönemde mensucat sanayiinde çalışan işçilerin devamsızlıkları artış gösterdi. İşçi ücretlerinin düşmesi ile birlikte çalışma temposunun yoğunlaşması devamsızlıkların ve dolayısıyla işçi devrindeki artışın temel nedenini oluşturuyordu. Sabahattin Zaim'in ifadesiyle, "reel ücretlerin en fazla düştüğü 1943 yılında devlet sektöründe işçi devirleri en yüksek seviyeye çıkmış bulunmakta" idi.¹¹⁵

Nusret Ekin'in aktardığı *Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu*'na göre, yüksek işçi devir oranları Sümerbank'ın temel sorunlarından biriydi. 1940 yılında ortalama 10.000 işçi çalıştıran yedi fabrikadan 7826 işçi çıkmış ve yeniden 8679 işçi alınmıştı.¹¹⁶ 1942 yılı raporuna göre ise, 1942 yılında 20 bin kadar işçisi olan Sümerbank fabrikalarından mevcut işçinin yüzde 85'i işini terk etmişti.¹¹⁷ 1943 yılına ait Sümerbank'ın Adana ve Malatya Fabrikalarına ait raporlarda da işçi devrinin anormal derecede yüksek olduğundan söz ediliyordu.¹¹⁸ En yüksek işçi devir oranına ise 1944 yılında ulaşılmıştı. 1944 yılı içinde 25.194 işçisi olan Sümerbank'tan 23.578 işçi ayrılmıştı. İşten ayrılanların toplam Sümerbank işçileri içindeki oranı yüzde 93.58'i buluyordu. Yani, neredeyse işçilerin tamamına yakını işinden ayrılmıştı. Sümerbank fabrikalarında yüksek işçi devir oranları savaş yılları boyunca sürdü.¹¹⁹

İşçilerin sürekli iş değiştirmeleri ve işlerini terk etmeleri işletmeler için önemli bir maliyet unsuru. *1940 Yılı Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat Raporu*'nda Sümerbank fabrikalarına sürekli işçi girip çıkmasının, mevcut işçilerin büyük bölümünün yenilenmesinin fabrikalara olan ekonomik etkilerinden şu şekilde söz edilmektedir:

*1940 senesi içinde fabrikaların işçi kadrolarına giren ve çıkan işçiler sebebiyle vukua gelen tahavvüllerin yekunu mühim miktarlara baliğ olmaktadır... Her sene binlerce işçinin çalıştıkları fabrikaları terk etmeleri [işletmelerin] iktisadi ve teknik bünyesi üzerinde menfi tesir husule getirmektedir.*¹²⁰

Yüksek işçi devrinden olumsuz bir biçimde etkilenen diğer bir kurum da Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi idi. Müessesenin 1942 yılı raporunda işçi devir oranlarının oldukça yüksek olduğu belirtiliyor ve bu durumun, rapordaki ifadelerle, "bütün işletme bünyesine ve maliyetlere fena tesir yaptığı, rasyonel çalışmaya mani olduğu, kalifiye işçi yetiştirmeyi imkânsız bıraktığı" öne sürülüyordu.¹²¹

¹¹³ Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1956, s.49.

¹¹⁴ a.g.e., s.158.

¹¹⁵ a.g.e., s.313.

¹¹⁶ Ekin, a.g.e., s.137.

¹¹⁷ a.g.e., s.138.

¹¹⁸ a.g.e., s.136.

¹¹⁹ a.g.e., s.139.

¹²⁰ a.g.e., s.137.

¹²¹ a.g.e., s.136.

Karabük'teki çalışma koşulları üzerine gözlemlerde bulunan Suat Kazma'ya göre de, işçilerin işletmeler arasındaki hareketliliği, sürekli işe girip çıkmaları, işletmelerde çalışan işçilerin çalıştıkları alandaki eğitimlerini engelliyordu. Dolayısıyla, işçilerin sürekli iş değiştirmeleri sonucu ortaya çıkan acemilik işçilerin verimliliğini azaltıyor, fabrikaların üretim sürecine zarar veriyordu.¹²²

İşçilerin sık sık işlerini bırakmaları ve iş değiştirmeleri yanında, murakabe heyetlerinin raporlarına göre işverenler arasında en çok şikâyet konusu olan diğer bir işçi davranışı da devamsızlıktı. Aşağı yukarı işçi devrinin yüksek olduğu her işletmede işçi devamsızlıkları da genel bir şikâyet konusu oluyordu. Devamsızlık durumunda işçiler işletmeyle bağlarını kesmemekle beraber, muayyen günlerde ve saatlerde iş yerlerine gelmiyorlardı.¹²³

İşçi devrinin yüksekliği gibi, işçiler arasında baş gösteren devamsızlıklar da işletmeler için önemli bir maliyet unsuru oluyordu. Nusret Ekin'in aktardığı bir murakabe heyeti raporuna göre, işçilerin fabrikaya düzenli bir biçimde gelmemeleri, işlerine devamsızlık göstermeleri üretim sürecinin istikrarını bozuyordu.

İşçilerin işletmelerle alakalarını kesmemiş olmakla beraber ayın muayyen günlerinde işe gelmemeleri işçi değişimlerinden sonra fabrikaların teknik ve iktisadi vejheleri üzerinde en ziyade menfi amil teşkil eden sebeplerdendir... Meşru bir mazeret bildirmeden her gün ani ve habersiz olarak vukua gelenleri istihsalin devamını ve istikrarını bozan bir amil mevkiindedir.¹²⁴

Teoride, kanunlar gereği, iş bırakma yasağı uygulanan fabrikalarda çalıştığı yere gelmeyen bir işçi Milli Korunma Mahkemesine verilerek, polis yoluyla işe getirilebiliyordu. Pratikte ise, her fabrika sahibi, işini bırakan işçinin mahkemeye verilerek işletmeye polis zoruyla geri getirilmesine sıcak bakmıyordu. Çünkü zorla geri getirilen işçiler bir anlamda "İtalyan Grevi"ne gidiyorlar, diğer bir ifadeyle örtülü bir direniş gösteriyorlar, iyi çalışmıyorlar, işi savsaklıyorlar ve nihayetinde verimini düşüyorlardı. Çalışmak istemedikleri işletmeye gönülsüz ve zor yoluyla getirilen işçilerin bu hareketleri işletmenin üretimini olumsuz etkiliyordu. İşçilerin bu direnişi o kadar etkindi ki, bir dereceye kadar MKK'nın öngördüğü ücretli iş mükellefiyetini ve işten ayrılma yasağını pratikte etkisiz hale getirdiği durumlar oluyordu. Örneğin, bir tütün deposu sahibi, çalışmak istemeyen ya da başka yerde iş bulan işçileri zorla işe döndürmenin kendileri için pek de faydalı olmadığını, bu nedenle işe gelmeyenleri zorla geri getirtme yoluna başvurmadıklarını şu şekilde açıklıyordu:

*Çalışanlar beş kuruş fazla yevmiye bulunca oraya giderler. Biz bunları Milli Korunmaya veririz. Polisle gelirler. Bu sefer de çalışmazlar, dalga geçerler. Bu sebepten fazla para ile başka iş bulanları mahkemeye vermektен vazgeçeriz.*¹²⁵

Artan hayat pahalılığı ve işçi sınıfının satın alma gücünün önemli ölçüde aşınması karşısında, işçilerin verdikleri yaşam mücadelesinde buldukları başka bir çıkış kapısı da çalıştıkları yerlerden mal aşırma oldu. Aşırılan mallar bazen temel ihtiyaçların giderilmesinde kullanılıyordu. Bazen de piyasada el altından satılıp nakit paraya çevrilerek temel ihtiyaçlar için harcanıyordu. Bu girişimler, bazı durumlarda bireysel, bazı

¹²² Suat Kazma, "Karabük," *Ülkü*, 16 Mayıs 1944, s.11.

¹²³ Ekin, *a.g.e.*, s.151.

¹²⁴ Ekin, *a.g.e.*, s.151-152.

¹²⁵ Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor," *Tan*, 05.07.1945.

durumlarda ise kolektif bir şekilde geliyor, uzun süre yetkililer tarafından farkına varılmadan devam edebiliyordu.

Örneğin, Bakırköy bez fabrikasında Gani ve Süleyman adındaki iki amele 70'şer metrelik bez çalıp kaçarlarken yakalanarak adliyeye sevk ediliyordu.¹²⁶ Kabataş deposunda çalışan işçi kadınlar çamaşırlarının içinde yerleştirdikleri torbalarla çay ve kahve çalarak karaborsaya satarken yakalanıyordu. Kabataş deposundaki görevlilerin de depodaki mallardan kilolarca aşırıldığı tespit edilmişti.¹²⁷ İnhisarlar İdaresine bağlı sigara fabrikasında çalışan işçiler ise fabrikadan dışarı sigara kaçırıyorlardı. Yapılan incelemelerde işçilerin bu faaliyeti birkaç yıldır sürdürdükleri anlaşılıyordu.¹²⁸ Fırın gibi küçük işyerlerinde çalışan işçilerin de güç hayat şartlarının baskısıyla sık sık bu tür yollara başvurdukları oluyordu. Örneğin, Feriköy'deki bir ekmek fırınında çalışan iki işçi fırından on iki tane ekmek çalarak dışarıda tanesini 43 kuruşa satarken yakalanıyor ve Milli Korunma Mahkemesine veriliyorlardı.¹²⁹

Türkiye'de İngilizce öğretmeniği yapan ve savaş yıllarında Mersin'de bir İngiliz şirketinin yürüttüğü yol inşaatında gözlemlerde bulunmuş olan Georgianna Mathew Maynard, işletmeye ait malların, araç ve gereçlerin sefil koşullarda yaşayan Türk işçiler tarafından sık sık aşırıldığından söz etmektedir. Maynard, yol inşaatını yürüten işletmede görevli olan Mr. Johnson'ın, Türk işçilerin inşaat malzemelerini, araç ve gereçleri sürekli aşırılardan kendisine şöyle yakındığını belirtir:

*Pazar günü Mr Johnson'la yedi kilometrelik kampa ilginç bir ziyarette bulduk. Muhtemelen İngiliz hükümetinin Türkiye için inşa ettirdiği Mersin'den Kilikya Kapıları'na kadar uzanan karayolundan haberiniz vardır... Mr. Johnson bize Türk işçileriyle yaşadığı problemlerden söz etti... İnşaat işinin en büyük sorunu hırsızlıktı. Gaz tenekelerinden tutun gazın kendisine, bujiden taş kırma makinelerinin kemerlerine, yerinden alınılabilecek ve taşınabilecek hemen her şey aşırılıyor ve satılıyordu.*¹³⁰

Bununla birlikte dar gelirlili devlet çalışanları da çalıştıkları iş yerlerinden para veya mal aşırma ve zimmete geçirme şeklinde çeşitli yolsuzluklara başvuruyorlardı. Gerçekten savaş yıllarında dar geliri memurlar arasında rüşvet, zimmət, irtikap ve hırsızlık gibi suçlar artmıştı. Birçok memur, zabıta görevlisi, fiyat murakabe ve vergi memurları, Halk Dağıtma Birliği reisleri, vergilerin tarhi ve tahsili, fiyat murakabesi ve karne uygulaması sürecinde görevlerini çeşitli şekillerde suiistimal ediyorlar, zimmete geçirme, rüşvet, aşırma, hile gibi kanunsuz hareketlerde bulunuyorlardı. Görev ve yetkilerinin kendilerine sunduğu imkânları içinde buldukları güç hayat koşullarını hafifletmek için ister istemez kullanıyorlardı. Toprak Mahsulleri Ofisi çalışanları da ihtiyaç içinde olmaları sebebiyle çeşitli şekillerde rüşvet, zimmət ve aşırma gibi yollara başvuruyorlardı. Savaş döneminde devlet maliyesinin artan ihtiyaçları doğrultusunda tarımsal üretimin belirli bir kısmına el koymayı öngören zorunlu hububat alımları ve Toprak Mahsulleri Vergisi, memurların rüşvet alması nedeniyle öngörüldüğü oranda toplanamamıştı. Sonunda, CHP çalışanlar arasında yaygınlaşan bu davranışlarla mücadele için bir komisyon kurmuştu. Komisyonun raporunda, memurların geçimleri için suiistimal yap-

¹²⁶ "Çalıştıkları Fabrikadan Bez Çalmışlar," *Vatan*, 27.04.1943.

¹²⁷ "İnhisarlarda Mühim Bir Yolsuzluk Daha," *Vatan*, 14.07.1943.

¹²⁸ "İnhisarlarda Bir Hırsız Şebekesi," *Vatan*, 07.10.1943.

¹²⁹ "Çalıştıkları Fırından Ekmek Çalıyorlarmış," *Vatan*, 04.03.1943.

¹³⁰ Georgianna Mathew Maynard, *Letters From Turkey, 1939-1946*, (The Oriental Institute of University of Chicago, Chicago-Illinois, 1994), s.154-155.

tıkları; devlet çalışanlarının vazifelerini suiistimale bulaşmadan etkili bir şekilde yapabilemesi için yaşam şartlarını iyileştirmek gerektiği belirtiliyordu.¹³¹

Eli Şaul da anılarında dar gelirli devlet çalışanlarının giderek zorlaşan hayat şartları karşısında rüşvete başvurmak zorunda kaldıklarından söz etmektedir:

*Memurlarımızın maaşları o kadar azdır ki, kendileri aile ve çocukları ayakta kalabilmek için muhakkak midelerini ve dolayısıyla rüşveti düşünmeleri icap eder ki bu sebepten dolayı onları mazur görmemiz icap eder.*¹³²

Savaş yıllarında Üsküdar Millî Korunma Mahkemesi'nde yargıç muavini olan Reşat D. Tesal ise anılarında, zimmetine para geçiren dar gelirli bir belediye çalışanının davasının o dönemde vicdanlarını en çok rahatsız eden dava olduğunu yazar. Çünkü oldukça düşük bir ücretle geçinmeye çalışan tahsildarın karısı oldukça hastadır ve bakmakla mükellef olduğu beş çocuğu vardır. Diğer bir ifadeyle savaş yıllarının yarattığı ortamda düşük gelirli insanların rüşvet, zimmet, aşırma gibi kanun dışı davranışları artık bir zorunluluk gibi olmuştur. Öyle ki sonunda suçu hafifletici nedenler bularak, suçluyu cezadan kurtarırlar:

*Ancak, bizi merhamet açısından en çok uğraştıran, İstanbul Belediyesi'nin aidatlı tahsildarlarından birinin topladığı paranın bir kısmını zimmetine geçirme davası olmuştur. Aidatlı tahsildar demek, normal, mukannen bir maaş almayıp, yaptığı tahsilat üzerinden yüzde alma hakkı olan vazifeli demektir. Ve, karşımıza getirilen sanık, suçu işlemesine takaddüm eden günlerde, o ay yapabildiği tahsilat neticesinde ancak 18 lira maaş alabiliyordu. Yaptığımız etraflı tahkikat neticesinde de zavallının bakmakla mükellef olduğu tam beş kişilik bir ailesi, hasta, yatalak, ilaca muhtaç bir karısı olduğunu öğrenecektik... Neticede, yine benden gelen çözüm şekli uygun bulundu. Olayın sağı solu çekilerek, suç niteliği âdi zimmet olarak kabul edildi ve zimmete geçirilen para miktarının azlığı ve sanığın zaruret hali de nazara alınarak, hiç ceza vermemek yerine, istenenden çok hafif bir ceza takdir edilip bunun da teciline gidildi.*¹³³

Dönemi anlatan roman ve hikayelerde de, savaş yıllarında fakir ve dar gelirli kesimlerin hayatta kalmak için nasıl hile, aşırma ve hırsızlık gibi yollara başvurduklarını görmek mümkündür. Muzaffer Arabul'un *Çakrazlar* (1967) adlı romanında, hastanede gönüllü hastabakıcılık yapan Tevhit'in annesi hastanedeki Amerikan bezlerini ve tayınları eve getirir. Bir kısmını kullanır, bir kısmını satar. Tevhit, annesinin bu hareketinden ilk başta çok rahatsız olur ama, maaşı yetmediği için o da rüşvet almaya başlar. Tevhit ayrıca ölmüş insanların ekme karnelerini kullanarak, fazladan ekme alır. Bu hareketlerden dolayı vicdanı rahatsız olsa da savaş koşullarında başka çaresi yoktur. Dürüst insanlar bile normalde suç kabul edilebilecek hareketleri normal ve zorunlu göremeye başlamışlardır.¹³⁴ Sait Faik ise *Mahkeme Kapısı* (1956) adlı hikaye kitabında çeşitli hikayelerde bu dönemde çeşitli sebeplerden ötürü yargılanan insanları ele alır. Yargılananların hepsinin ortak özelliği fakir olmaları ve bu yüzden çoğunlukla hırsızlık gibi suçlar işlemeleridir.¹³⁵

¹³¹ Zekeriya Sertel, "Suiistimalin Kökünü Kurutmak Lazımdır," *Tan*, 30.01.1944.

¹³² Eli Şaul, *Balat'tan Bat-Yam'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.109

¹³³ Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikayesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.203.

¹³⁴ Çiğgin, a.g.e., s.43.

¹³⁵ a.g.e., s.37.

Savaş yıllarında temel tüketim maddelerindeki darlıklar ve artan yoksulluk karşısında özellikle hırsızlık suçunda artış kaydedildi. Gazetelerin orta sayfalarında temel gıda ve giyim maddelerinde, hemen her gün, bir ya da birden fazla hırsızlık olaylarına rastlamak mümkündür.¹³⁶ T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün *Hükümlüler İstatistiği*'ne göre ise, 1939'da hırsızlık kapsamına giren suçlardan toplam 10.722 kişi çeşitli cezalar alırken, bu rakam 1943'te 15.606'ya ve 1944'te 15.223'e yükselmiştir. Yıllık hırsızlık vakalarında hemen hemen yüzde elliye varan bir artış gerçekleşmiştir.¹³⁷

İşçi sınıfının diğer bir derdi de konut meselesiydi. Artan kiralar, azalan konut arzı en çok dar gelirli kesimleri sarsıyordu. İşçi sınıfının bu soruna getirdiği en basit çözüm, hazine arazisine, o dönemde *mantarevler* diye adlandırılan gecekonduların inşaa etmek oldu. Gecekondular Türkiye'de ilk kez bir toplumsal olgu olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıktı. 1948 yılında gecekondularla mücadeleyi öngören ilk yasa çıkarılmaya kadar büyük şehirlerde 25-30 bin civarında gecekondunun inşaa edildiği tahmin edilmekteydi.¹³⁸

Savaş yıllarındaki gecekondulaşmanın müsebbibi kırdan kente göç değildi ya da nüfus artışı değildi. Zira ne İstanbul ne de diğer kentler savaş yıllarında kayda değer bir göç almadı. Öte yandan, kent nüfusu da kayda değer bir şekilde artmadı.¹³⁹ Gecekonduların ortaya çıkışının temel nedeni, bölüşüm ilişkilerinin bozulması, fakirleşme ve işçi sınıfının buna verdiği tepkiydi.

Savaş yıllarında Üsküdar Cumhuriyet Savcısı olan ve daha sonra Üsküdar Millî Korunma Mahkemesi'nde yargıç yardımcılığı yapan Reşat D. Tesal anılarında işçilerin nasıl hazineye ait ormanlarda ve fundalıklarda gecekondular yapmak üzere yangınlar çıkardıklarını ve bu toprakları pratikte kendilerine mal ettiklerini anlatır. Buna göre, Beykoz Şişe Cam Fabrikası'nda çalışan işçiler, kendilerine fabrikaya yakın konut olanağı sağlanmadığı için, fabrika civarında gecekondular inşaa ediyorlardı. İşçiler kendilerine mesken yeri açmak için de Sultan Çayırı civarında ormanlık alanlarda küçük küçük

¹³⁶ "Hırsız Hademe," *Tan*, 22.10.1941; "Çorap Çalan Kadın," *Tan*, 22.10.1941; "Kundura Çalan Kadın," *Tan*, 22.10.1941; "Şehirde Hırsızlık Çoğalıyor mu?" *Vatan*, 22.12.1943; "Bu ne Hırsız Bolluğu!" *Cumhuriyet*, 17.12.1944; "Azılı Bir Hırsız Yakalandı," *Vatan*, 12.07.1943; "Bir Hırsız 5 Ay Hapse Mahkum Edildi," *Vatan*, 17.07.1943; "Değirmen Bekçisi Hırsızlar Tarafından Öldürülmüş," *Vatan*, 17.07.1943; "Gümrük Antrepolarında Hırsızlık Almış Yürümüş," *Vatan*, 09.07.1943; "Bir Kasa Hırsız Yakalandı," *Vatan*, 20.7.1943; "Bir Gece Hırsız Yakalandı," *Vatan*, 25.07.1943; "Bir Kame Hırsız Mahkum Edildi," *Vatan*, 18.09.1943; "İki Küçük Hırsız Dün Yakalandı," *Vatan*, 06.09.1943; "Çamaşırının Üstü Aranınca Çaldığı Eşyalar Meydana Çıktı," *Vatan*, 20.09.1943; "Kame Çuvalarını Delip Karne Çalmışlar," *Vatan*, 21.09.1943; "30 Bavul Kaçıran Bir Hamal Yakalandı," *Vatan*, 06.11.1943; "Bir Hırsız 2 sene Hapse Mahkum Edildi," *Vatan*, 11.11.1943; "İki Kadın Çocuk Elbisesi Çalmışlar," *Vatan*, 12.11.1943; "Basma Çalarken Yakalandı," *Vatan*, 20.11.1943; "Küçük Bir Hırsız Yakalandı," *Vatan*, 22.11.1943; "Arkadaşının Cebinden 50 Lirasını Çalmış," *Vatan*, 3.12.1943; "Hastaneden Eşya Çalan Kadınlar," *Vatan*, 28.12.1943; "Bir Mahkumiyet," *Tan*, 13.2.1944; "Postayla Gönderilen Para Ulaşmıyor," *Tan*, 12.1.1944; "Evinde Yakmak İçin Kok Kömürü Çalmış," *Vatan*, 01.01.1944; "Hamamda Elbise Çalan Biri Yakalandı," *Vatan*, 04.01.1944; "Bir Amele Arkadaşının Parasını Çalarken Yakalandı," *Vatan*, 05.01.1944.

¹³⁷ Bu rakamları *Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistiği*'nden çıkardım. Bkz. "Onuncu Bap: Mal Aleyhine Suçlar- Birinci Fasıl: Hırsızlık," *Hükümlüler İstatistiği*, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956, s.92-94.

¹³⁸ Ruşen Keleş, *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondular*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972, s.183-184.

¹³⁹ Ruşen Keleş'e göre, savaş yıllarında şehirleşme süreci ve hızı yavaşlamıştır. 1927-1935 yılları arasındaki yüzde 2.9'luk ve 1935-1940 arasındaki yüzde 4.1'lik şehirleşme oranları 1940-1945 yılları arasında ise yüzde 1.3'e kadar düşmüştür. 1940 yılında şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı yüzde 18.1 iken, 1945 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 18.3 olmuştur, ki çok önemsiz bir artış meydana gelmiştir. Ruşen Keleş, "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, No: 3, Eylül 1970, s.46-47

yangınlar çıkıyorlardı. Ne Jandarma ne de adli organlar bütün gayretlere rağmen yangın çıkaranları bulamıyordu. Devlet de ne yangınlara ne de kendi arazisi üzerinde gecekonduların türemesine engel olamıyordu.¹⁴⁰

Gecekonduların inşa edildiği yerler gerekli altyapıdan yoksundu; elektrik, su, gaz ve kanalizasyon tertibatı yoktu. Bu yerleşim alanlarının şehrin diğer kısımlarına veya iş yerlerine bağlayan yollar yoktu. Şehirden uzakta yaşayanlar bir de ulaşım sorunuyla karşılaşyordu; masrafları kısmak için evden işe saatlerce yol tepiliyor, yolda geçen süre de eklenince işgünü kuşkusuz daha da uzuyordu. Daha da kötüsü gecekonduların sakınları bir de evleri için savaşmak zorundaydılar. Yasak olduğu halde devlet arazisine yerleşen gecekondular evlerini yıkmaya gelen yetkililerle cebelleşiyorlardı. İşçiler evlerinin yerle bir edilmesine engel olmak için bir kampanya başlatarak, önde gelen günlük gazeteleri mektup yağmuruna tutmuşlardı.¹⁴¹

Tek çözüm yolu gecekonduların inşa etmek değildi. Bazı işçi aileler de, kiralarını ya da onları sıkboğaz eden geçim masraflarını karşılayabilmek için evlerinin bir odasını kiraya vermek zorunda kalıyorlardı. Zehra Kosova anılarında, doğum nedeniyle çalışmadığı aylarda, eşinin 13 lira haftalık aldığını, kiralarının ise 9 lira olduğunu, bundan dolayı evlerinin bir odasını zorunlu olarak kiraya vermek durumunda kaldıklarını belirtmektedir.¹⁴²

Savaş yıllarında öğretmenlik yapan Fehmi Yavuz ise anılarında, bu yıllarda Ankara'da da şiddetli konut darlığının yaşandığını, 1941 yılında evlendikten sonra Ankara'da eşiyile oturdukları ev konusunda büyük sıkıntılar çektiklerini, bu sıkıntıların bazen akraba ve arkadaş dayanışmasıyla aştıklarını anlatır.¹⁴³

İşçilerin savaş yıllarındaki sıkıntılarını aşmak için başvurdukları diğer bir yol da devlet makamlarına dilekçe yazmaktı. Özellikle artan iş kazaları ve hastalıkları karşısında lepkilerini dilekçe yoluyla ifade ederek zararlarının tazmin edilmesini talep ettiler. Gerçekten, savaş yıllarında iş kazalarının artmasına karşın, kazazedelere yardım yapmayı zorunlu kılan herhangi bir sosyal düzenleme yoktu.¹⁴⁴ Sadece kaza durumunda değil, hastalık, hamilelik veya aile fertlerinden birinin hastalanması veya ölmesi gibi birçok hayati konuda herhangi bir sosyal sigorta ya da tazminat söz konusu değildi. İşçiler bu durum karşısında pasif değildiler. Hastalanarak veya sakatlanarak çalışamaz duruma gelenler, zararlarının tazmini ya da kendilerine maaş bağlanması için; aile üyelerinden birisi çalışırken ölmüş olanlar da, ölen yakınlarının zararının tazmin edilmesi ya da kendilerine sosyal yardımlarda bulunulması için Millet Meclisi'ni ve CHP'yi dilekçe yağmuruna tutuyorlardı. Örneğin, Sungurlu'dan Satılmış Uyan iş başındayken sakatlandı için kendisine ikramiye verilmesini istiyordu.¹⁴⁵ Gerede'den Süleyman Gerede adlı işçi ise, 17 yıllık hizmeti sonunda malul olduğu için kendisine ikramiye verilmesini talep ediyordu.¹⁴⁶ Malatya'dan Niyazi Babaoğlu maluliyet maaşı talep ediyordu;¹⁴⁷ Malat-

¹⁴⁰ Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.178.

¹⁴¹ Güzel, *a.g.e.*, s.137.

¹⁴² Kosova, *a.g.e.*, s.118.

¹⁴³ Fehmi Yavuz, *Anılarım*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, s.11.

¹⁴⁴ Orhan Tuna, *a.g.e.*, s.344.

¹⁴⁵ TBMM Yıllık, (01.10.1940-31.10.1941), TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.290.

¹⁴⁶ *a.g.e.*, s.298.

¹⁴⁷ *a.g.e.*, s.303.

ya'dan Tevfik Uşan, vazife başında malul kaldığından tekaütlük ücretine zam istiyor,¹⁴⁸ İstanbul'dan Recep Üstün, vazife başında malul kaldığından kendisine maaş tahsis istiyor;¹⁴⁹ Divrik'ten Sıtkı Özyurt, vazife başında malul kaldığından tekaütlüğünün ona göre icrasını istiyor;¹⁵⁰ Kırıkkale'den Recep Akarsoy malul olduğundan sigorta ve teavün sandığından icap eden yardımın yapılmasını istiyor;¹⁵¹ Yunus Katılmış, vazife esnasında malul olduğundan ve muhtacı muavenet kaldığından kendisine yardım yapılmasını istiyordu.¹⁵² İşçi sınıfına mensup bazı kadınlar ise, ölen eşlerinin ardından kendilerine ya yardım ya da maaş tahsis edilmesini istiyorlardı. Örneğin Laleli'den Faika Özturga, Hereke fabrikasında çalışan eşinin ölmesi dolayısıyla, Hereke fabrikası tarafından kendilerine yardım edilmesini istiyordu.¹⁵³ Bozuyük'ten Hafize Erdem ise ölen eşinden maaş tahsis istiyordu.¹⁵⁴ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.¹⁵⁵

Ayrıca, bir işçinin CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği aşağıdaki şiir örneğinde görüleceği gibi, işçiler içinde buldukları kötü yaşam ve çalışma koşullarını, sağlıklarının hiçe sayıldığını ve bundan duydukları memnuniyetsizliği bazen taşlamalı şiirler halinde hükümete duyurmaya çalışıyorlardı. 1945 yılında Adanalı bir işçi, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği *İşçiler* başlıklı bir şiirde, Adana'daki işçilerin kötü çalışma ve sağlık koşullarını betimliyordu.

Bu şiir bir yandan işçilerin çalışma koşullarına ve çalışma yerindeki sağlık koşullarına ışık tutarken, diğer yandan da işçi sınıfının değişik şekillerle de olsa içinde bulunduğu şartlardan yakındığına, sesini siyasi iktidara iletmeye çalıştığına işaret etmektedir.

İŞÇİLER

Adana'da İşçiler
Ne acıklı hayat sürer
Toz toprak ciğerlere
İşledikçe yapıyor
Ciğeri bere bere
Öksüren kan tüküren
Çürüyen bu gövdeler
Bakımsız ve perişan
Muttasil çalışıyor

İşçinin sağlığına
Kıymet vermek ne lüzum
Matlup olan işçi değil
Onun hayat kıymeti nedir
Kim düşünür işçiyi
Doktor yok ilaç da yok
Yaşayış tarzı da yok
Ne altında ne üstünde
Bir insan kılığı yok

¹⁴⁸ *a.g.e.*, s.318.

¹⁴⁹ *a.g.e.*, s.321.

¹⁵⁰ *a.g.e.*, s.329.

¹⁵¹ *a.g.e.*, s.331.

¹⁵² *a.g.e.*, s.356.

¹⁵³ *a.g.e.*, s.308.

¹⁵⁴ *a.g.e.*, s.295.

¹⁵⁵ Bkz., TBMM Yıllık, (01.11.1941-31.10.1942), TBMM Matbaası, Ankara, 1943. TBMM'nin 1943 yılında da, arzuhallerin listelendiği bölümde aynı konularda bir çok dilekçe özeti görmek mümkündür. Emine Dönmez, Şadiye Şen, Hüsnüye Tezcanlı adlı kadınlar eşlerinin ölmesi üzerine kendilerine tazminat verilmesini istiyorlar (s.330). Veli Çelik malul olduğundan maaş istiyor (s.322). Mehmet Yılmaz maluliyet maaşı tahsis edilmesini istiyor (s.322). Bolu'dan Durmuş Kişçi, vazife esnasında malul olduğundan maaş tahsis istiyor (s.258). Ahmet Gülerüz maluliyet maaşı istiyor (s.260), Çavuş Geyik, Aslan Çelik, Niyazi Babaoğlu adlı vatandaşlar da maluliyet maaşı istiyorlar (s.264). Ahmet Eke, vazife başında hastalanarak ölen oğlu için tazminat veya ikramiye verilmesini istiyor (s.300).

<i>Kol bacak kuvvetini nafilâ tüketiyor</i>	<i>Doktor ezberden bakar</i>
<i>Hastalanır bakan olmaz</i>	<i>Patron kalbini yakar</i>
<i>Halini soran da yok</i>	<i>Bu yurttâ işçi olmak</i>
<i>Doktorun adı anka</i>	<i>En büyük noksan mıdır?</i>
<i>İşçiye niçin baksın</i>	<i>Bir işçi ölse bile</i>
<i>Elverir aylık gelsin</i>	<i>Onu soran yoktur bile</i>
<i>Bir işçi ölse bile</i>	<i>Bir hayvan ölse eğer</i>
<i>Kim umursar bak hele</i>	<i>Sorusundan oynar yer...</i>

Bazı işçiler, içinde buldukları ağır çalışma koşullarını ve sağlıklarına gösterilen duyarsızlığı, elitlerin sık sık kullandıkları milliyetçi retorikleri kullanarak eleştiriyorlardı. Milliyetçi retorikleri, yine o retoriklerin kaynağına çevirerek, kendi şikâyet ve eleştirilerine bir kalkan oluşturuyorlardı. Örneğin, kendilerini, bir zamanlar Ermeni'lerin öldürdüğü Türklerle karşılaştırarak, içinde buldukları olumsuz koşulların ve çalışma koşullarından duydukları ıstırapın derecesini gösteriyorlardı. İstanbul'dan bir işçi, Parti Genel Sekreteri M. Şekvet Esendal'a gönderdiği mektupta, çalıştığı iş yerindeki çalışma koşullarını şu şekilde tanımlıyordu:

Erivan'da Türkü böyle kesmediler. Erzincan'da camilere doldurularak öldürülen Türkler daha rahat ölmüşlerdir.¹⁵⁶

Sonuçta, işçilerin işlerini bırakmaları, devamsızlık göstermeleri ve verim düşürmeleri ise, işverenleri ve devleti, işçiyi tatmin ederek işinin başında kalmasını sağlamaya, işçi devrini ve devamsızlıkları önlemeye yönelik sosyal önlemler almaya itti. Dönemin Başvekalet Umum Murakabe Raporlarında, işçiyi fabrikada tutmak için işçi evleri yapmak, ücretleri arttırmak, elbise, ekmek ve sıcak yemek vermek gibi sosyal tedbirler alınması gerektiği belirtiliyordu. Bu doğrultuda, Etibank'ın Ereğli Kömür İşletmesi'nde 1945 itibariyle "sosyal tesis için harcanacak paranın, sâin tesislere ayrılan para kadar önemli bir yer tutacağı ve bütün tesisat tutarının üçte birini bulacağı" belirtilmekteydi.¹⁵⁷

Savaş yıllarında, işçi evleri yapmak, ücretleri arttırmak, elbise, ekmek ve sıcak yemek vermek gibi sosyal tedbirlerle yüksek dereceleri bulan işçi giriş ve çıkışlarını durdurmaya çalışan Sümerbank, 1942 yılında aldığı bu tedbirlere rağmen 1943 yılında hâlâ sürmekte olan yüksek oranlardaki işçi devrine çare bulamamıştı. Bunun üzerine, 1943 yılında yüksek işçi devir oranlarını düşürmek ve işletmenin işçi devrinden kaynaklanan maliyetlerini azaltmak için, işçinin dertleriyle ve sosyal konularla ilgilenmek üzere Sosyal İşler Servisi adı altında yeni bir birim kuruldu. Nusret Ekin'in ifadesiyle;

İşçi kadrosunda hasıl olmayan nispi istikrar Banka idaresini 1943 yılında da ciddiyle işgal ederek Merkez Kadrosu'na "Sosyal İşler Servisi" adıyla yeni bir servis eklemeye icbar etmiştir. Bu servis ücret ve prim esaslarını tetkik ve işçilerin asgari geçim hadlerini takip etmek, mesleki yetiştirme işlerini yürütmek, iç hizmetlerin disiplinle ve intizamla cereyanlarını tanzim etmek, işletmelerin iç ve dış emniyetlerini gözetmek, sâin sağlık ve beden terbiyesi işlerine bakmak, grıda politikasıyla meş-

¹⁵⁶ Memduh Şekvet Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 03.05.1945, BCA CHPK [No.490.1 / 50.199.3]

¹⁵⁷ Bkz., Ahmet Makal, "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecimde İşgücü ve Sosyal Politika," *Toplum ve Bilim*, no.92, Bahar 2002, s.45-46.

gul olmak, iskân davasını programlaştırmak ve bunun tatbikatını kontrol altına almak vazifelerini üzerlerine almıştır.¹⁵⁸

Nusret Ekin'in açık ve net bir biçimde ifade ettiği gibi, Sümerbank'ın işlettiği fabrikalardaki sosyal tedbirleri daha etkin bir biçimde gerçekleştirmek ve işçi devrini önlemek için tesis edilen Sosyal İşler Servisi, işçilerin sürekli iş değiştirmelerinin işletme üzerindeki baskısı sonucunda ortaya çıktı:

Böyle bir servisin [Sosyal İşler Servisi] ortaya çıkması şüphesiz işçi devrinin kuvvetli tazyiki altında meydana gelmiştir. Problemin kronik bir hal alması idarecileri bazı tedbirler almak zaruretinde bırakmış ve bu servis vasıtasıyla işçi devrinin sebeplerine nüfuz edilmek istenmiştir. Bu suretle yüksek işçi devrinin azaltılması imkânları, derpiş edilmiştir. Murakabe Heyeti bilhassa bu servisin vazifeleri hususunda şu şekilde düşünmektedir: 'Sümerbank'ın sosyal işlerinin baş konusu işçi istikrarsızlığını gidermektir.¹⁵⁹

Benzer şekilde, Sabahattin Zaim'e göre mensucat sanayindeki yüksek işçi devir oranları, sektörde yeterli sayıda ve vasıfta işçi bulunması konusunda sıkıntı yarattığından, işçi ücretlerinin artırılması yönünde bir baskı oluşturuyordu:

Reel ücretlerin korkunç düşüşü neticesinde işçi devri süratle artarak mesela 1943'te Defterdar fabrikasında yüzde 101'e, Bakırköy'de yüzde 96'ya çıkınca bu müesseseler, vasıflı işçi bulmak hususunda müşkülata maruz kalmış, Başvekalet Murakabe Heyeti raporlarında da bu hususlar defaatle tenkit edildiği için, nihayet 1944'ten sonra "Sosyal Yardımlar Yönetmeliği"nin ısdarı ile hiç olmazsa devlet sektöründe reel ücretlerin bir parça artırılmasına çalışılmıştır.¹⁶⁰

Öte yandan, emek gücünün verimliliğini arttırmak ve işçiyi işinin başında tutmak için daha önceleri verilmeyen öğle yemeklerini vermek gibi uygulamalara girişen işverenler de oluyordu. Örneğin, işçilerinin küçük bir ücret farkı için daha fazla ücret veren işletmelere kaçmasından yakınan bir tütün deposu sahibi işçilerini tutmak için öğle yemekleri vermeye başladıklarını söylüyordu.¹⁶¹

Suat Kazma da yüksek işçi devrinin, işçinin uzmanlaşmasını ve verimini önlediğinden, işletmeleri acemi işçilere mahkum ettiğinden dolayı, Karabük'te işçileri işlerine bağlayabilmek için belirli sosyal olanaklar sunulduğunu belirtiyordu. Buna göre, bahçeli, elektrik ve su tesisatının olduğu, düşük bir bedelle kiraya verilen işçi evleri oluşturulduğundan söz ediyordu.¹⁶²

Görüldüğü gibi, devletin zorunlu çalışma uygulaması ve iş bırakmanın yasaklanması pratikte işçi sınıfının direnişleriyle karşılaşmıştır. İşçi sınıfının ücretlerindeki düşüşe, MKK'ya, zorunlu çalışma uygulamasına, işten ayrılma ve iş değiştirme hakkının elinden alınmasına karşı açık, politik ve örgütlü bir direniş göstermedikleri; işçi hakları için kolektif ve programlı bir mücadele yürütmedikleri doğrudur. Fakat bu durum, onların içinde buldukları koşullar karşısında ve muhatap oldukları zorluklar, engeller ve yasaklar karşısında pasif olduklarını ve bunlara karşı mücadele etmediklerini göstermez. Parlamentoda kendileriyle ilgili kararların alınmasına katılmamışlardır; fakat,

¹⁵⁸ Ekin, a.g.e., s.138.

¹⁵⁹ a.g.e., s.138.

¹⁶⁰ Zaim, a.g.e., s.159.

¹⁶¹ Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor," *Tan*, 05.07.1945.

¹⁶² Kazma, a.g.e., s.11.

gündelik yaşamın akışı içinde kendi çıkarları doğrultusundaki öznel davranışları ve eylemlilikleri, kendilerine sorulmadan alınan kararların pratikte uygulanmasını sorunlu bir hale getirmiştir. Özetle, işçi sınıfı gündelik yaşam içinde devlet politikalarına ve ekonomik güçlülere karşı yaygın bir şekilde mücadele vermiştir. Öyle ki, bazı durumlarda işçi sınıfı önüne çıkan kanuni sınırlama ve yasakları pratikte geçersiz bir hale getirebilmiştir. İşçilerin yasalar hilafına daha fazla ücret imkânının olduğu iş yerlerine yönelmelerinin, iş bırakmalarının, devamsızlık göstermelerinin ve sonuçta ortaya çıkan yüksek işçi devir oranlarının, işçilerin pazarlık gücünü bir ölçüde artması gibi sonuca yol açtığı söylenebilir. Bu durum, devleti ve işletmeleri işçileri işlerinde tutmak için, sınırlı da olsa, bir takım sosyal önlemler almak zorunda bırakmıştır. Savaş sonrası ise bu tedbirler artık kurumsallaşmaya başlayacaktır.

Ayrıca, işçiler sosyal güvenlikten yoksun kötü ve ağır çalışma koşulları, sağlık hizmetlerinin yetersizlikleri karşısında, bazen partiye, bazen de gazetelere dilekçeler ya da mektuplar gönderdiler. Tedavi, ilaç ve doktor talep ettiler. Zararlarının karşılanmasını, kendilerine maaş bağlanmasını ya da yardım edilmesini istediler. Sonuçta, savaşın hemen ertesinde, 1 Temmuz 1946'da Sosyal Sigortalar Kanunu çıkarılacaktı. Bu kanunun ortaya çıkmasında savaş yıllarında iş kazalarının ve iş hastalıklarının hızla artması ve buna karşı işçi sınıfının dilekçeler ve mektuplar yoluyla resmi otoritelere sesini duyurma girişimleri, gerektiğinde tazminat ve sosyal yardım gibi spesifik talepleri dikkate alınmalıdır.

Konut meselesinde ise, hazine arazilerini işgal ederek, ormanları yakarak gecekondular inşa ettiler. Savaş yıllarında ortaya çıkan ve yaygınlaşan konut sorununun ve gecekonduların siyasi iktidar üzerindeki dolaylı baskısı, 1944 yılında en azından devlet memurları için de olsa hükümetin konut sorununu gündeme getirmesine ve yasal önlemler almasına yol açtı. Sonunda, konut sorununun baskısı ve önemli boyutlara ulaşması karşısında, düşük gelirliler ve konut sıkıntısı çeken çalışanlarını tatmin etmek için 1944'te bir Memur Konutları Yasası çıkarılacaktı.

Sonuç Yerine

İkinci Dünya Savaşı Türkiye'de işçi sınıfı için hemen hemen bir savaş ortamı yarattı. İşçiler gerek MKK'nın getirdiği uzayan çalışma saatleri, iş mükellefiyeti ve işten ayrılmanın yasaklanması dolayısıyla çalışma koşullarının zorlaşması nedeniyle, gerekse artan hayat pahalılığı ve darlıklar karşısında reel ücretlerinin değer kaybetmesi gibi nedenlerle büyük sıkıntılar yaşadılar. Ancak işçiler savaş yıllarının yarattığı bu sıkıntılarla mücadele etmekten geri kalmadılar. Yüksek siyaset arenasında örgütlü ve ideolojik bir biçimde, onlar adına mücadele eden bir partinin ya da sendikaların olmaması, gerçek yaşamda işçilerin mücadele vermediği, pasif kaldıkları anlamına gelmiyordu. İşçi sınıfının örgütlü, açık bir protesto ve mücadeleye girmesi birçok risk taşıyordu. Ayrıca işçi sınıfının büyük bölümü İş Kanunu'na kayıtlı olmayan küçük işletmelerde çalışıyordu. İşçi sınıfı diye tanımladığımız kesim arasında kırsal kesimle bağlantısını sürdürenler, küçük de olsa toprağa bağlı olanlar ve tamamen köylü olan köylü-işçiler de önemli oranlara ulaşıyordu. Bu köylü-işçiler başlık parası, çekim hayvanı almak, toprak almak ya da herhangi bir borcunu kapatmak gibi nedenlerle kısa süreliğine işçilik yapıyorlar; kendilerini ne kısa vadede ne de uzun vadede işçi sınıfının bir üyesi olarak görmüyorlardı. Bu koşullarda, işçi sınıfı bir bütün olarak yüksek siyaset arena-

sında boy gösteremezdi; fakat gündelik yaşamda önüne çıkan engellerle, devlet ve işverenin acımasız uygulamalarıyla baş edebilirdi. Sonuçta, işçiler kendi çalışma ve yaşam koşullarını ağırlaştırılan her türlü engelle ve tahakkümle baş etmek için önemli mücadeleler verdiler. MKK'nın çalışma hayatıyla ilgili işçi sınıfı aleyhine olan hükümlerine, iş mükellefiyetine, iş bırakma yasağına, ücretlerdeki düşüşe ve ekonomik zorluklara gündelik yaşam içinde geliştirdikleri çeşitli anonim yollarla direndiler. MKK iş yeri terkini yasaklamasına karşın, ağır çalışma koşulları ve düşük ücretler karşısında işlerini bıraktılar ve daha yüksek ücret vaat eden iş yerlerine gitmeyi tercih ettiler. Polis yoluyla çalışmak istemedikleri iş yerlerine zorla geri döndürüldüklerinde ise, bu kez işi savaştan kaçarak, pasif direniş yoluyla verim kaybına neden oldular. MKK'yla çalışma saatlerinin uzamasını ve tatillere getirilen sınırlamaları işe devamsızlık göstererek aşmaya çalıştılar. Ücretli iş mükellefiyeti rejiminin en acımasız bir biçimde uygulandığı madenlerde ise işçiler ve köylü-işçiler yaşadıkları acılara rağmen firar ederek, hasta raporu alarak, kendini yaralayarak, gizlenerek, saklanarak ücretli iş mükellefiyetine karşı direndiler. İşçilerin sıklıkla ihtiyaçlarının baskısı altında işyerinden mal aşırıkları, hırsızlık ve hile gibi yollarla geçimlerini temin ettikleri de oldu. Bazen yetki ve görevlerini "suistimal" ederek rüşvete ve çeşitli "yolsuzluklara" başvurdıkları da oluyordu. Devletin ve işletmelerin konut imkânları yaratmadığı ve konut sorununa çözüm bulamadıkları durumlarda hazine arazisini işgal ederek gecekondular inşa ettiler. Ayrıca, kendi aralarında dayanışma ilişkileri geliştirdiler. Örneğin konut sorunu karşısında evlerini ve iase darlığı durumunda aşlarını işçi arkadaşlarıyla paylaştıkları da oldu.

İşçilerin gündelik yaşamda, alttan alta gösterdikleri sessiz direniş sonucunda, özellikle işletmelerdeki işgücü devri oranı savaş yıllarında önemli bir yükseliş kaydetti ve Cumhuriyet yıllarının en yüksek oranlarına ulaştı. İşgücü devir oranındaki artış üretim sürecinin istikrarını bozuyor, işletmenin tam kapasiteyle çalışmasını önüyordu. Ayrıca, işe aşına olan, alanında uzmanlaşmış ve beceri kazanmış bir işçi kesiminin oluşmasını önüyordu. Sürekli işe girip kısa sürede çıkan, bu nedenle kendini işleme ile özdeşleştirmeyen işçilerin verimleri de düşük oluyordu. Bunun yanında, bazı işçilerin de iş yeriy-le bağlantılarını kesmemelerine rağmen, arada sırada işe gelmemeleri de üretim sürecini olumsuz etkiliyorlardı.

İşçiler savaş boyunca şikayet ve isteklerini de çeşitli yollarla resmi otoritelere ulaştırmaya çalıştılar. Savaş yıllarında artan iş kazaları ve iş hastalıkları sonucunda çalışamaz hale gelen ya da yakınlarını kaybedenlerin zararlarını tazmin edecek bir tazminat sistemi ve sigorta sistemi henüz gelişmiş değildi. Dolayısıyla yakınları ya da kendileri sosyal güvenliklerinin olmamasından dolayı mağdur olan işçiler CHP'ye dilekçe göndererek içinde buldukları durumdan yakınıyorlar ve zararlarının tazmin edilmesini istiyorlardı. Birçok yoksul işçi bireysel olarak gazetelere gönderdikleri mektuplarla seslerinin duyulmasını ve derdlerine derman bulunmasını talep ediyorlardı. Öte yandan, bazı işçiler ise içinde buldukları kötü durumu CHP yetkililerine gönderdikleri taşlamalı şiirlerle, şikayet ve istek mektuplarıyla ifade ediyorlardı.

Gerek savaşın olumsuz etkileri dolayısıyla işçi sınıfının durumunun kötüleşmesi, gerekse işçi sınıfının gündelik yaşam içinde ekonomik sorunlarla, çalışma koşullarıyla ve devlet politikalarıyla olan mücadelesi; dilekçeler ve mektuplar yoluyla siyasi otoritelere ilettiği şikayetler ve talepler, savaş sonrasında sosyal politika alanındaki çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasında, sosyal politikanın kurumsallaşmasında önemli bir rol oynadı. Savaş yıllarında da sınırlı da olsa, bazı işletmeler iş gücü

devrindaki artışın, devamsızlıkların, işçi verimliliğindeki düşüşün önünü cezalar yanında çeşitli sosyal siyasi tedbirleriyle almaya ve işçiyi iş yerine bağlamaya çalıştılar. Madenlerdeki zorunlu çalışma uygulamasında bile, işçi firarlarının önlenmesi ve kömür üretiliminin verimli bir şekilde sürmesi için, cezaların yanında teşvik önlemleri alınması, işçilerin koşullarının biraz daha düzeltilmesi gerektiği belirtiliyordu.

Kuşkusuz, savaş sonrasında sosyal politika tedbirlerinin ortaya çıkmasına bir başka etken de CHP'nin savaş sonrası DP ile girdiği siyasi rekabet ortamında işçi sınıfı nezdinde, savaş yıllarında iyice sarsılmış olan meşruiyetini sağlamlaştırmak istemesidir. M. Şehmus Güzel'e göre, savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmelerin ardındaki etkenlerden biri CHP'nin, işçi sınıfının savaş yıllarında CHP iktidarına karşı artan hoşnutsuzluğunu azaltmak, işçileri kendi sallarına çekmek istemesiydi.¹⁶³ Sadece işçilerin içinde bulunduğu durum değil, bu dönemde belirli ellerde olağandışı servet birikimlerinin oluşması da, toplumsal hoşnutsuzluklara yol açmıştı. Bu hoşnutsuzlukların ortadan kaldırılması, çalışma ilişkileri alanında yeni bazı düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmaktaydı.¹⁶⁴

Gerçekten, İkinci Dünya Savaşı döneminde işçilerin yaşam deneyimlerinin en önemli sonuçlarından biri, CHP'nin iyice topluma yabancılaşması ve şikayet unsuru olması olmuştur. Özellikle ücretli iş mükellefiyeti uygulaması, birçok köylünün ve işçinin belleğinde CHP iktidarına ilişkin kötü hatıralar bırakmış ve savaş sonrasında çok partili siyasi yaşamda, CHP karşısındaki muhalefetin tabanının oluşmasında ve genişlemesinde dikkate değer bir rol oynamıştır. Sonuçta, ücretli iş mükellefiyetinin tanığı olan halk kesimleri ve işçi sınıfı CHP'den daha da yabancılaşarak, 1945 sonrası dönemde CHP'ye karşı oluşan muhalefetin tabanını teşkil etmiştir. Turgut Etingül, madenlerde savaş yıllarında ve savaş sonrası dönemde uygulanan iş mükellefiyeti sisteminden etkilenen kesimlerin, 1945 sonrasında CHP'ye karşı ortaya çıkan muhalefetin toplumsal tabanının oluşmasına nasıl katkıda bulunduğunu şu şekilde anlatır:

*8 yıl sürecek olan iş mükellefiyeti, havza tarihinin toplumsal açıdan en çok acı çekilen dönemi olacaktır. O kadar ki, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde maden işçileri, muhalefete oy verebilmek için 100-150 kilometreyi su ve yiyecek bulmadan, yakalanma korkusuyla ancak dağ geçitlerinden yol alarak, seçimlere katılma olanağı yaratmışlardır.*¹⁶⁵

İkinci Dünya Savaşı boyunca işçi sınıfının deneyimlerinin ve devletin emek kesimi üzerindeki uygulamalarının işçi sınıfı bir diğer gerçek de erken Cumhuriyet devletinin popülist ya da solidarist bir ideolojiye sanıldığı kadar angaje olmadığıdır. Kemalist elitlerin nutuklarına bakıldığında kolayca görülebilecek olan popülist ve solidarist öğelerin, işçi sınıfının savaş yıllarındaki deneyimleri ve CHP'nin işçi sınıfına karşı tutumu dikkate alındığında, büyük oranda söylem düzeyinde kaldığı, gerçek yaşamda bir karşılığa sahip olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla savaş sonrasında alınan sosyal politika tedbirlerinin CHP'nin ideolojik eğilimleri bağlamında yorumlanmaması gerekir.

¹⁶³ Bkz., Mehmet Şehmus Güzel, "İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev," *Yapıtı*, No.10, Nisan-Mayıs 1985.

¹⁶⁴ Makal, a.g.e., s.465.

¹⁶⁵ Etingül, a.g.e., s.113.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dahle Başkanlığı, Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi Kataloğu (BCA CHPK).
- Zonguldak Mebusları H. Karabacak, H. Alif Kuyucak, İ. Etom Bozkurt, Rifat Vardar, Ş. Devrin, E. Erşişirgil'in 08.10.1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, 03.12.1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].
- Zonguldak Mebusları H. Karabacak, İ.E. Bozkurt, Rifat Vardar, H.A. Kuyucak, Ş. Devrin'in 23.03.1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, 03.12.1942, BCA CHPK [No.490.1 / 722.470.1].
- Zonguldak Mebusu Konya Bölgesi Müfettişi M. Emin Erşişirgil'in 01.07.1944 tarihli Teftiş Bölgesi Raporu BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].
- CHP Zonguldak İl İdare Kurulundan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikayet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 491.1978.1].
- Zonguldak Teftiş Raporlarına Vekâletlerden Gelen Cevapların 4. Büroya Sunulduğu, 28.08.1943, BCA CHPK [No.490.1 / 513.2061.2].
- Manisa Mebusu Refik İnce'nin 1942 Yılına Ait İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 684.322.1].
- Eskişehir Mebuslarının 26.11.1944 Tarihli Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 642.169.1].
- İçel Mebusları Ahmet Ovacık, Dr. Muhtar Berker, Emin İnankur, Ferid Celâl Güven, Turhan Cemal Beriker'in 1942 yılına ait Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 660.206.1].
- Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkındaki Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaali Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 tarihli raporu, BCA CHPK [490.1 / 509.2043.1].
- Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Raporu, 30.12.1947, BCA CHPK [No. 490.1 / 728.495.5].
- Memduh Şevket Esenal'a Gelen Mektup ve Şikayet Dilekçeleri, 03.05.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].
- 1944 Yılı Afyon İl Kongre Zabıtları, BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1].

Resmi Belgeler

- CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Hülâsası, CHP Genel Sekreterlik Neşriyatı, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Mayıs 1942, s.264.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Hükümlüler İstatistiği, T.C.Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1956.
- Resmi Gazete (RG), 23 Mart 1943, No. 5362; RG, 25 Mart 1943, No. 5364; RG, 6 Nisan 1943, No. 5374; RG, 9 Nisan 1943, No. 5377; RG, 27 Nisan 1943, No. 5390; RG, 12 Mayıs 1943, No. 5402.
- TBMM Yıllık, (01.11.1941-31.10.1942), TBMM Matbaası, Ankara, 1943.
- TBMM Yıllık, (01.10.1940-31.10.1941), TBMM Matbaası, Ankara, 1942.
- Türkiye'de Kömür İstatistik Yıllığı 1941-1949, T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, Ekonomi ve Ticaret Müdürlüğü, Zonguldak, 1950.

Kitap ve Makaleler

- Bengi, Hüsnü, *Millî Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.
- Binyazar, Adnan, *Masalını Yitiren Dev*, Can Yayınları, İstanbul, 2003.
- Çatma, Erol, *Asker İşçiler*, Ceylan Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Çatma, Erol, *Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler*, KESK/Maden Sen Zonguldak Şubesi, 1996.
- Çetik, Mete, Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın *Müdafaa-sı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çıladır, Sina, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, 1848-1940*, Yeraltı Maden İş Yayınları, Ankara, 1977.
- Çılgın, Alev Sinav, *Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.
- Darnton, Robert, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris," *American Historical Review*, Şubat, 2000.
- Deniz, Müfit Necdet, "Neden Kömür Sıkıntısı İyindeyiz," *Tan*, 21.01.1943.
- Dosdoğru, Hulusi, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı I," *Tan*, 27.08.1945.
- Dosdoğru, Hulusi, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı II," *Tan*, 02.09.1945.
- Dosdoğru, Hulusi, "Mükellef Münavebeli İşçiler Mesetesi," *Tan*, 03.10.1945.
- Dosdoğru, Sabire, "Maden İşçileri," *Tan*, 12.09.1945.
- Dosdoğru, Sabire-Dosdoğru, M. Hulusi, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü*, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.
- Dölen, Emre-Koraltürk, Murat, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü, 1910-2004*, İstanbul, 2004.
- Erişçi, Lütfi, *Sosyal Tarih Araştırmaları*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003.
- Etingü, Turgut, *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, 1976.
- Fındıkoğlu, Z.F., "Kıra İhtikârı İle Mücadele," *Cumhuriyet*, 31.03.1943.
- Güvenir, Orhan Murat, *II. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi*, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul, 1991.
- Güzel, Mehmet Şehmus, "İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev," *Yapıt*, No: 10, Nisan-Mayıs 1985.
- Güzel, Mehmet Şehmus, "Capital and Labour During World War II," *Workers and The Working Class in The Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, Donald Quataert and Erik Jan Zürcher (Der.), I.B.Tauris Publishers, Londra ve New York, 1995.
- Güzel, M. Şehmus, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler, 1839-1950*, Donald Quataert-Erik Jan Zürcher (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- İleri, Rasih Nuri, *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.
- Kafaoğlu, A. Başer, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kazma, Suat, "Karabük", *Ülkü*, 16 Mayıs 1944
- Keleş, Ruşen, "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, No. 3, Eylül 1970.
- Keleş, Ruşen, *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Kemal, Orhan, *Ekmek Kavgası*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Kessler, Gerhard, "Türk İş İstatistikleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 4, No: 1, 1942
- Kıciman, Dr. Emin, "Sihhat İşleri," *Belediye Mecmuası*, No: 180-181, Ocak 1940.
- Koç, Yıldırım, "İşçi Hakları ve Sendikacılık," *11. Tez*, No. 5, 1987.

- Koçak, Cemil, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika, Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesayetçi İdeoloji," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Koraltürk, Murat, "İşçi Sicil Dosyalarının Dili: Aslan ve Eskihisar Çimento Fabrikaları İşçi Sicil Dosyalarından Nollar," *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kosova, Zehra, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Köseoğlu, Zeki Sıtkı, "Verem Niçin Çoğalıyor? Nasıl Önleyebiliriz?" *Tan*, 18.07.1944.
- Makâl, Ahmet, "65. Yılında Millî Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme," *Toplum ve Bilim*, Kış 2004-2005.
- Makal, Ahmet, *Türkiye'de 'Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Makal, Ahmet, "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecimde İşgücü ve Sosyal Politika," *Toplum ve Bilim*, No: 92, Bahar, 2002.
- Maynard, Georgianna Mathew. *Letters From Turkey, 1939-1946*, The Oriental Institute of University of Chicago, Chicago-Illinois, 1994.
- Metinsoy, Murat, *Wars outside The War: The Social Impact of the Second World War on Turkey*, (Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul, 2004), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (364 sayfa).
- Nadir, Gündüz, "İş Mükellefiyeti Kaldırılıyor," *Ocak*, 04.02.1942
- Nesin, Aziz, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor," *Tan*, 05.07.1945
- Nesin, Aziz, "Çalışma Bakanına Açık Mektup," *Tan*, 06.08.1945
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Özeken, Ahmet Ali, "Türkiye Sanayinde İşçilik Mevzuunun İktisadi Problemleri," *Prof. Dr. İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948.
- Özeken, Ahmet Ali, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1955.
- Quataert, Donald and Zürcher, Erik Jan (Der.), *Workers and The Working Class in The Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, I.B.Tauris Publishers, Londra ve New York, 1995.
- Rozaliyev, Y.N., *Türkiyede Sanayi Proleteryası*, Yar Yayınları, İstanbul, 1978.
- Sabar, Dr. İhsan Rifat. "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır," *Tan*, 20.07.1944.
- Scipio, Lynn A., *My Thirty Years in Turkey*, Richard R. Smith Publishers, INC., New Hampshire, 1955.
- Scott, James C., *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1984.
- Scott, James C., *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, 1990.
- Sertel, Zekeriya, "Suiistimalin Kökünü Kurutmak Lazımdır," *Tan*, 30.01.1944.
- Sertel, Sabiha, "İşçilerin Çalışma Vaziyeti," *Tan*, 27.09.1945.
- Sülker, Kemal, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1986.
- Sülker, Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Şaul, Eli. *Balat'tan Bat-Yam'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Şeref, Muvaffak, *Türkiye ve Sosyalizm*, Acar Basımevi, İstanbul, 1968.
- Şeref, Muvaffak, "Türk İşçisinin Geçinme Vaziyeti," *Türkiye ve Sosyalizm*, Acar Basımevi, İstanbul, 1968.
- Şevket, Ertuğrul, "Mesken Buhranı Ankara'da Günün Meselesi," *Tan*, 29.01.1944.
- Talas, Cahit, *Sosyal Ekonomi*, İkinci Kitap, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.
- Tesal, Reşat D., *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

- Tuna, Orhan, "İş İstatistikleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6, No: 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945.
- Yalçın, İrfan. *Ölümün Ağzı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yang, Anand A., "A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalités in 19th Century Colonial India," *Journal of Social History*, Bahar, 1987.
- Yavuz, Fehmi, *Anılarım*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.
- Yersel, Kadri, *Madencilikte Bir Ömür: Aşıl, Görüşler*, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı ve Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, İstanbul, 1989.
- Zaim, Sabahattin, *İstanbul Mensucat Sanayinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1956.